

TOVMASYAN
CHARITY FOUNDATION

Մոյն հրատարակությունը ներկայացվում է Թովմասյան հիմնադրամի 25-ամյակին նվիրված նախաձեռնությունների շրջանակում՝ նշանավորելով նվիրումի, մարդասիրության և նշանակալի փոփոխություններ կատարելու քառորդ դարը:

Այս քսանհինգ տարիների ընթացքում Թովմասյան հիմնադրամը հաջողությամբ իրականացրել է բազմաթիվ ծրագրեր՝ գիտության, մշակույթի և սպորտի ոլորտներում, միաժամանակ նպաստելով հայկական ինքնության, ազգային արժեքների և մշակութային ժառանգության պահպանմանն ու հանրահռչակմանը, ստեղծելով նոր հնարավորություններ, խթանելով զարգացում և ամրապնդելով համայնքներ:

Յուրաքանչյուր ծրագիր դարձել է բարության աճող շղթայի կարևոր օղակ, որը ներդաշնակորեն գործում է, երբ մարդիկ միավորվում են ընդհանուր նպատակի և համընդհանուր բարօրությանն ուղղված միասնական տեսլականի շուրջ:

Այս հոբելյանը ոչ միայն ձեռքբերումների տոնակատարություն է, այլև հարգանքի տուրք յուրաքանչյուր անհատի, գործընկերոջ, կամավորի, աջակիցի և շահառուի, ովքեր իրենց ներդրումն են ունեցել մեր անցած ճանապարհում: Նրանց նվիրվածության շնորհիվ գաղափարները վերածվել են գործի, իսկ երազանքները՝ իրականության:

«Միասին մենք կարող ենք» մեր կարգախոսը արտահայտում է մեր գործունեության բուն էությունը: Մենք արժևորում ենք յուրաքանչյուր անհատի յուրահատկությունը և հավատքն առ այն, որ անհատական ներուժը լիարժեքորեն բացահայտվում է, երբ մարդիկ միավորվում են ընդհանուր նպատակի շուրջ: Համագործակցության, փոխադարձ աջակցության և համատեղ պատասխանատվության միջոցով մենք ապացուցել ենք, որ դրական փոփոխություններն իրական են և հնարավոր:

Տոնելով այս նվիրյալ գործունեության քսանհինգ տարիները՝ մենք վստահությամբ նայում ենք առաջ՝ շարունակելու մեր առաքելությունը, ստեղծելու նոր համագործակցություններ և ավելի լայն հնարավորություններ ապագա սերունդների համար:

Միասին մենք շատ բան ենք իրականացրել: Միասին կարող ենք հասնել առավել մեծ նվաճումների:

Արտակ Թովմասյան

“MATENADARAN” MESROP MASHTOTS INSTITUTE
OF ANCIENT MANUSCRIPTS

MKHIT‘AR HERATS‘I RELIEF OF FEVERS

Critical Text and Translation into Modern Armenian
with introduction and notes by **Karine Mosikyan**

Yerevan 2026

НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ ИНСТИТУТ ДРЕВНИХ РУКОПИСЕЙ
«МАТЕНАДАРАН» ИМ. МЕСРОПА МАШТОЦА

МХИТАР ГЕРАЦИ УТЕШЕНИЕ ПРИ ЛИХОРАДКАХ

Критический текст, перевод на современный
армянский, язык предисловие и примечания **Карине Мосикян**

Ереван 2026

«ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ» ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ
ԳԻՏԱՀԵՏԱԶՈՏԱԿԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՄԽԻԹԱՐ ՀԵՐԱՅԻ

ՋԵՐՄԱՆՅՈՒՄԻ ՄԽԻԹԱՐՈՒԹԻՒՆ

**Քննական բնագիրը, արդի հայերեն թարգմանությունը,
առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝
Կարինե Մոսիկյանի**

ՀՏԳ 091:61(03)

ԳՄԴ 5գ2

Մ 792

Գիրքը հրատարակության է երաշխավորել
«Մատենադարան» Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի
գիտահետազոտական ինստիտուտի գիտական խորհուրդը

Խմբագիրներ՝ Բ.Գ.Պ. Գոհար Մուրադյան
Բ.Գ.Պ. Հայկանուշ Մեսրոպյան

Մ 792 ՄԽԻԹԱՐ ՀԵՐԱՅԻ

ՋԵՐՄԱՆՅ ՄԽԻԹԱՐՈՒԹԻԻՆ. Բնական բնագիրը և արդի հայերեն
քարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները Կարինե
Մոսիկյանի. Եր.: «Մատենադարան» հրատ., 2026. 624 էջ:

12-րդ դարի հայ բժիշկ, բնագետ Մխիթար Հերացու «Ջերմանց մխիթարություն»
երկը համարվում է հայերեն մեզ հասած առաջին ինֆնատիպ բժշկագիտական
ստեղծագործությունը: Այս արժեքավոր համրագիտարան-ձեռնարկը ստեղծվել է
1184 թ. և ամփոփում է ջերմերի մասին այն հիմնական տեղեկությունները, որոնց
տիրապետում էր իր ժամանակաշրջանի գիտությունը:

Երկի պահպանված չորս ձեռագիր օրինակները ներկայումս գտնվում են
չորս տարբեր գրապահոցներում՝ Երևանի Մատենադարանում (ՄՄ 416), Փարիզի
Ազգային գրադարանում (N° 246), Եռուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքում (N° 370),
Վենետիկի Ս. Ղազար կղզում (N° 1281): Ներկա աշխատության նպատակն է
միավորել պահպանված բոլոր ձեռագրերը մեկ Բնական բնագրում՝ լրացնելով այն
հետազոտական ներածականով և երկում կիրառված բազմաթիվ բուսանունների
և այլ անծանոթ բառերի մասին ծանոթագրություններով՝ մեկնաբանելով դրանք
միջնադարյան մոտեցումներին համապատասխան:

«Մատենադարան» Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտահետազո-
տական ինստիտուտը և «Թովմասյան» հիմնադրամը երախտագիտություն են
հայտնում Զարիկ Պողոսեանին սույն գրքի հրատարակությանն աջակցելու համար:

ՀՏԳ 091:61(03)

ԳՄԴ 5գ2

© Կարինե Մոսիկյան

© Մատենադարան, 2026

ISBN 978-9939-897-60-8

DOI: 10.57155/OJVN8011

Հնագույն գիտական հայեցակարգերի ուսումնասիրությունը կարևոր է ոչ միայն պատմական, այլև տվյալ ժամանակաշրջանի արժեքների, գաղափարների, տեսական արձանագրումների և դրանց գործնական կիրառության չափորոշիչների սահմանման ու տարբեր գիտական մշակույթների փոխկապվածության հայտնաբերման տեսանկյունից: Անցյալի գաղափարներն ու մոտեցումները պետք է գնահատել իբրև այլընտրանք՝ Նոր աշխարհի մարդու ռացիոնալ և բազմաթիվ կարծրատիպերով ծանրաբեռնված գիտակցությանը: Անդրադարձը միջնադարին կարող է դառնալ նաև ժամանակի մարտահրավերներին պատասխանելու փորձ, տարբեր մշակույթների միջև ստեղծագործական փոխկապվածության օրինակ:

Ի մասնավորի՝ միջնադարյան բժշկագիտության ներքին տրամաբանական կառույցը, բնութագրական մոտեցումները, դրանց դրվածքը, լուծումների որոնումը, կանխավարկածների առաջադրումը, կարող են ունենալ ոչ միայն տեսական, այլ նաև գործնական նշանակություն: Դրանց վերլուծությունն ըստ էության հնարավորություն է բացում այդ վերլուծության արդյունքները համեմատելու կամ օգտագործելու ի նպաստ ժամանակակից բժշկագիտության:

Մեր երախտագիտությունն ենք հայտնում Նրուսաղեմի Սբ. Յակոբեանց վանքին և Վենետիկի Մխիթարյան Միաբանությանը՝ «Գագիկ-Հեթումեան» բժշկարանում տեղ գտած բնագրերը մեզ հասանելի դարձնելու համար:

Հատուկ շնորհակալություն Անուշ Ապրեսյանին և Հովհաննես Մարտիրոսյանին այդ ձեռագրերի թվայնացված տարբերակների փոխանցմանը անմիջականորեն մասնակցելու և դրանով գրքի ստեղծմանը արժեքավոր աջակցություն ցուցաբերելու համար:

Կարինե Մոսիկյան

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Ո՛վ հիւանդութիւն, կենդանութեան յոյս.

Ո՛վ հիւանդութիւն, յարութեան նշանակ.

Ո՛վ հիւանդութիւն, մահու ընդդիմամարտիկ.

Ո՛վ հիւանդութիւն, բանսարկուն ոսոխ.

Ո՛վ հիւանդութիւն, հաւատոյ հիմն.

Ո՛վ հիւանդութիւն, թերահաւատից յանդիմանութիւն:

Ո՛չ հիւանդութիւն կոչել ախորժեմ, այլ հիւանդացեալ մտաց առողջութիւն.

Ո՛չ հիւանդութիւն մահացուցիչ, այլ ախտացեալ անձանց բժշկութիւն.

Ո՛չ հիւանդութիւն առ ի մահ ննջումն, այլ ննջեցելոց առ ի մահ կանգնումն.

Ո՛չ հիւանդութիւն, այլ մերոյ յարութեան պատկեր:

**Մամբրէ Վերծանող
Ճառք**

Հայաստանում բնագիտական պատկերացումների և գործնական բնույթի գիտելիքների բավականին բարձր մակարդակի մասին վկայություններ են պահպանվել դեռևս հեթանոսական շրջանից: Մետաղագործական զարգացած կենտրոնների առկայության, երկնային լուսատուների ուսումնասիրության, լուսնաարեգակնային տոմարի կիրառության և գիտական այլ իրողությունների մասին տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ հնագույն Հայաստանում առկա էր բնագիտական տարբեր գիտելիքների, հմտությունների որոշակի փորձառություն, որի միջոցով ճանաչվում ու ձևակերպվում էին շրջապատող աշխարհի օրինաչափությունները՝ օգտագործվելով ինչպես կենցաղային, այնպես էլ ճանաչողական նպատակներով: Գիտելիքի առավել զարգացած բնագավառներից էին բիմիան, բժշկագիտությունը, մետաղաձուլությունը, աստղաբաշխությունը, մաթեմատիկան: Բնագիտական-տեխնիկական գիտելիքները մինչև Արտաշեսյանների դարաշրջանը (Ք. ա. 2-րդ դար) գերազանցապես գործնական ու փորձնական բնույթ ունեին: Ք. ա. 4-րդ դարի վերջից Հայաստանը ակտիվորեն ներգրավվեց հելլենական գիտամշակութային աշխարհ՝ հետագայում դառնալով այդ ավանդույթների պահպանման ու զարգացման կարևոր կենտրոններից մեկը: Հայկական մշակույթի այս միավածությունը պահպանվեց ողջ միջնադարի ընթացքում¹:

Հայ բժշկագիտությունը, սերտորեն կապված լինելով ինչպես հունահռոմեական, այնպես էլ արաբական (արաբալեզու) գիտական մտքի հետ, իրավամբ, կարող է դիտարկվել իբրև կապող օղակ տարբեր մշակութային ավանդույթների միջև: Արսեն Սուրբիի բնորոշմամբ՝ «մեր մթուրեամբ պարուրուած

¹ Ս. Արևշատյան, Կ. Միրումյան, *Հայ միջնադարյան փիլիսոփայություն*, մաս Ա, Հին շրջան և վաղ միջնադար (ուսում. ձեռնարկ հոգևոր բարձրագույն կրթական հաստատությունների համար), Ս. Էջմիածին, 2014, էջ 51-52:

հնութիւնը ոչ մէկին չի նշանակում» իբրև բժշկական արվեստի հնարող, բժշկության ուսուցիչ, գտիչ կամ աստվածություն, ինչպես հույների բժշկության աստված Ասկլեպիոսը կամ նրա որդին՝ հանճարեղ բժիշկ Ասկլեպիադեսը, և այլ գործառույթների հետ միասին սա նույնպես ընծայում է հայ ազգի սիրելի աստվածունի Անահիտին որպես բնության մայր²: Ըստ Լևոն Հովհաննիսյանի, Հայաստանում բժշկության հովանավոր աստվածունին Աստղիկն էր, սակայն ֆաշաձանոթ լինելով անտիկ փիլիսոփայական համակարգերին և ակտիվ փոխհարաբերության մեջ լինելով հունահռոմեական երկրների առաջադեմ մշակույթի հետ, հայերն ընդունում էին նաև Ասկլեպիադեսին: Այս կարծիքը հիմնավորվում է նաև 9-րդ դարի պատմիչ Թովմա Արծրունու հաղորդմամբ այն մասին, որ Ք.ա. 2-րդ դարում Արտաշես Բ արքայի բերդի շուրջ տարածված էր սֆանչելի մի պարտեզ³, որն իրենց աշխատություններում հիացմունքով նկարագրել են նշանավոր հույն հեղինակներ Դիոսկորիդեսը, Պլինիոս ավագը և ուրիշներ: Պարտեզի բույսերը նախատեսված էին դեղեր պատրաստելու համար, որոնք հայ բժիշկները հորինում էին համաձայն Ասկլեպիադեսի ուսմունքի, այդ պարտեզը գտնվում էր Աստղիկի արձանից ոչ հեռու: Ենթադրվում է, որ Հայաստանում եղել են նաև էսկոլապին նվիրված տաճարներ, որտեղ ֆրմերը զբաղվում էին բժշկական գործունեությամբ⁴:

Պատմիչների տվյալների համաձայն, արդեն 2-3-րդ դարերում Հայաստանի տարբեր շրջաններում կային բորոտանոցներ, իսկ Սեբաստայում և Կեսարիայում՝ հիվանդանոցներ, որոնք ունեին փորձառու բժշկական անձնակազմով համարված տարբերակված բաժանմունքներ՝ վիրաբուժական, ներֆին հիվանդությունների և վարակաբանական⁵:

² **Արսեն Սուքրի**, «Պատմություն հայ բժշկութեան», *Բազմալեզ*, 1881, հ. ԼԹ (էջ 33-37), էջ 33:

³ «...Արտամետ քաղաքի շուրջը տնկելով բազմերանգ և անուշաբույր ծաղիկների բուրաստաններ՝ պիտանի հնարամիտ բժիշկներին դեղեր պատրաստելու համար» (**Թովմա Արծրունի** և **Անանուն**, Պատմություն Արծրունյաց տան, ներածությունը, թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Վ. Վարդանյանի, Երևան, 1978, էջ 74-75)

⁴ **Л. А. Оганесов**, История медицины в Армении, от древнейших времен до конца XVIII столетия, пред. С. М. Лазарева, Ереван, 1928, с. 17.

⁵ **Штейненг Т. Мейер, Зудгоф Карл**, История медицины, Москва, 1925, с. 149.

Վաղ միջնադարյան Հայաստանում բժշկության բարձր մակարդակի մասին վկայում են պեղումների ժամանակ հայտնաբերված բժշկական գանազան գործիքները, հայ բժիշկների օգտագործած հետազոտման մեթոդները⁶, ինչպես նաև 8-րդ դարում հայերեն թարգմանված Գրիգոր Նյուսացու և Նեմեսիոս Եմեսացու աշխատությունները: Եվ թեպետ չունենք այդ վաղ շրջանի առանձին ինֆնատիպ բժշկական գրքեր, որոնցով հնարավոր կլիներ հստակ ներկայացնել հայ բժշկության զարգացման ընթացքը, սակայն զանազան մատենագիրների գրվածքներում (Դավիթ Անհաղթ, Եզնիկ, Եղիշե, Ղազար Փարպեցի, Եկեղեցական այլ հայրեր) գտնում ենք բժշկական բովանդակությամբ հատվածներ, որոնք, իհարկե, ամբողջական, կառուցիկ վարդապետություններ չեն, այլ սոսկ ցամ ու ցրիվ գաղափարներ, բայց բավարար պատկերացում տալիս են գոյություն ունեցած բժշկական միջավայրում առկա ընդհանուր մոտեցումների մասին⁷:

Հայ բժշկագիտության ձևավորումը

Միջին դարերում հայ բժշկությունը բավական երկար ժամանակ շարունակում էր մնալ հունական գիտական մտքի անմիջական ազդեցության տակ: Մինչառաքական շրջանի բնագիտական բովանդակությամբ գրքերից թերևս ամենամեջբերվածը 4-րդ դարի հույն փիլիսոփա Նեմեսիոս Եմեսացու «Մարդու բնության մասին» գիրքն է: Բժշկական հիմնային գիտելիքները, հատկապես մարմնակազմության և բնախոսության վերաբերյալ, ֆրիստոնյա հայերին հասանելի էին հենց այս գրքի հայերեն թարգմանությամբ, որ կատարվել էր Կոստանդնուպոլսում 717 թ.: Հայ բժիշկները հատուկ ուշադրություն էին դարձնում մարդու ներքին օրգանների տեղադրությանը (տոպոգրաֆիկ անատոմիա) և բնախոսությանը (ֆիզիոլոգիա): Կազմախոսական գիտելիքների բավական բարձր մակարդակը կապված էր այն հանգամանքի հետ, որ Միջին

⁶ А. С. Кцоян, *Мхитар Гераци – врач XII века* (к 850-летию со дня рождения), Ереван, 1968, с. 5.

⁷ Արսեն Սուրբի, «Պատմություն հայ բժշկության», էջ 33, տե՛ս նաև Գարեգին Հովսեփյանց, «Հայ-արաբական բժշկական և մշակութային յարբերության խնդիրներ», *Հասկ հայագիտական տարեգիրք*, 1957, Անթիլիաս-Լիբանան, էջ 2-26 / էջ 2:

դարերում Հայաստանում կատարվում էր ինչպես դիսկրիմինացիա, այնպես էլ մահապատժի դատապարտված հանցագործների կենդանահատում⁸։ Կարելի է ասել, որ Հայաստանում բժշկությունը զարգանում էր կուտակված փորձի ընդհանրացման և դիտարկման ճանապարհով։

Կարևոր է նաև, որ դեռևս նախաարաբական շրջանից մեզ են հասել ավելի քան 800 բժշկական եզրեր, որոնց մի մասը փոխառություններ են հունարենից, ասորերենից, մի նշանակալի քանակ էլ բնիկ հայերեն բառեր են։ Այս հանգամանքը հատկապես ապացուցում է, որ իրականությանը չի համապատասխանում այն կարծիքը, թե հայերի մեջ բժշկագիտությունն ի հայտ է եկել ու զարգացել միայն արաբական շրջանում և արաբական բժշկության ազդեցությամբ⁹։ Դարձյալ հիշատակելով Նեմեսիոս Եմեսացու «Մարդու բնության մասին» գիրքը, նկատենք, որ դրա թարգմանության շրջանում (717 թ.) արաբներն արդեն մոտ 70 տարի իշխում էին Հայաստանում, սակայն հայ թարգմանիչները¹⁰ Նեմեսիոսի գործածած մոտ 100 բնագիտական եզրերից ոչ մեկի համար արաբերեն համարժեք չեն կիրառել, իսկ հունարենից փոխառել են միայն մի քանիսը։ Հետևաբար, կարելի է ենթադրել, որ այդ զբոս թարգմանության ժամանակ արաբներն ու արաբալեզու մշակույթը դեռ տարածում չունեին Հայաստանում։

⁸ 13-րդ դարի բնափիլիսոփա, բանաստեղծ, մանկավարժ և տարեգիր Հովհաննես (Պլուզ) Երզնկացին գրում է. «Փորձառու և իմաստուն բժիշկը՝ ստանալով մահվան դատապարտված ինչ-որ հանցագործի, նրան բազում տանջանք ու տառապանք պատճառելով, սպանում է չար մահով, մինչև չի ուսումնասիրում նրա օրգանների, նյարդերի, անոթների և փորոտիքի վիճակը։ Այդպիսով, մեկ մարդուն հասցված տառապանքի գնով, նա օգուտ է բերում բազմաթիվ մարդկանց» (**Լ. Խաչիկյան**, «Դիսկրիմինացիան հիմնականում», *Տեղեկագիր ՀՄՄՌ ԳԱ*, 1947, № 4, էջ 84)։ Կենդանահատման մասին տե՛ս ՄՄ 2173, թ. 214բ։

⁹ **Խ. Մելիք-Փարսադանյան**, «Հայ բժշկական հնագույն տերմինները հին և միջնադարյան գրականության մեջ», *ԳԱԱ հայկական բժշկության և կենսաբանության պատմության բաժին, աշխատություններ*, 1948, № 1, էջ 85-99 / էջ 99։

¹⁰ Նեմեսիոս Եմեսացու «Յադագս բնության մարդոյ» գիրքը հայերեն է թարգմանել Ստեփանոս Սյունեցին՝ Դավիթ Հյուսիստոսի մասնակցությամբ։ Տե՛ս **Նեմեսիոս Եմեսացի**, *Յադագս բնության մարդոյ*, առաջաբանը, հմմտ. բնագիրը և ծանոթագրությունները՝ Կարինե Մոսիկյանի, Երևան, 2019, էջ 12։

Այնուամենայնիվ, արաբական բժշկությունը չափազանց կարևոր և օգտակար նշանակություն ունեցավ հայ բժշկագիտության զարգացման համար: Ասորիների միջնորդությամբ ընդունելով հունական բժշկագիտությունը, արաբները տենդագին յուրացնում էին այն՝ տալով խոշորագույն բժիշկներ հանձինս Իբն Սինայի (*Abū 'Alī Husein ibn 'Abdallāh ibn Sīnā*), Առ-Ռագիբի (*Abū Bakr Muḥammad ibn Zakariyyā 'al-Rāzī*), Աբուկազիսի (*Adbul Kassim 'al-Zahrawi*) և այլոց: Որոշ ոլորտներում արաբական բժշկագիտությունը հասավ գրեթե կատարելության: Նրանք զարգացրին ֆիզիան որպես ինֆնուրույն գիտություն, որն ի սկզբանե մի կողմից հակվում էր դեպի ալֆիմիա, մյուս կողմից՝ դեպի դեղագիտություն, մշակեցին ու զարգացրին դեղորայքի պատրաստման մասին ուսմունք՝ ընդհուպ մինչև աննշան մանրումներ, ստեղծեցին դեղագիտական հավաքածուներ՝ ախրապատիմներ, որոնք ներառում էին դեղագործությունն (ֆարմակոպեա) ու դեղաբանությունը (ֆարմակոլոգիա), համալրված էին ամեն տեսակի դեղանյութերի մասին տեղեկություններով՝ դրանց զանազան որակների և հատկությունների նկարագրությամբ, դեղերի պատրաստման մեթոդներով, չափերով և կիրառությամբ, ինչպես նաև օրգանիզմի վրա դրանց բուժական ազդեցության մասին հավաստիացումներով: Արաբները շատ էին զբաղվում թունաբանությամբ: Նրանք նաև բոլոր մանրամասներով մշակել էին սննդաբուժությունը, որին առաջնահերթ նշանակություն էին տալիս: Իսկ անոթագրական ուսումնասիրությամբ ոչ միայն ախտորոշում էին, այլ նաև նշգրիտ սննդակարգ էին նշանակում, որոշում էին հիվանդության ելքը, նույնիսկ մահվան օրն ու ժամը¹¹:

Այս միջավայրում հայ բժիշկները հումարեն բնագրերի և դրանց արաբերեն թարգմանությունների շնորհիվ շարունակում էին պահպանել հելլենական և բյուզանդական բժշկագիտության ավանդույթները: Մյուս կողմից, փառապանք լինելով արաբական բժշկությանը, նշանակալի հաջողություններ էին գրանցում դեղագիտության, ֆիզիայի և այլ ոլորտներում՝ ձևակերպելով նաև ինֆնատիկ բժշկական մոտեցումներ և ստեղծելով նոր բժշկական երկեր:

¹¹ **Л. А. Оганесов**, История медицины в Армении, от древнейших времен до конца XVIII столетия, пред. С. М. Лазарева, Ереван, 1928, сс. 54-55.

Այսպես, կան վկայություններ նշանավոր եպիսկոպոս Ներսես Լամբրոնացու «Մարդակազմութիւն» երկասիրության մասին, որն այժմ կորսված է¹²: Այդ նույն շրջանից մարդակազմության վերաբերյալ մեկ այլ աշխատություն մեզ է հասել լիովին պահպանված: Դա 12-րդ դարի բժիշկ, բնագետ Աբուսալիդի «Յադագս կազմութեան մարդոյ» (Մարդու կազմության մասին) երկն է¹³: Բայց այս շրջանի թերևս ամենակարևոր գործը Մխիթար Հերացու «Ջերմանց մխիթարութիւն»-ն է, որը համարվում է հայերեն մեզ հասած առաջին ինֆնատիկ բժշկական ստեղծագործությունը:

Մխիթար Հերացու կյանքը

Հերացու անձի մասին տեղեկությունները չափազանց քիչ են: Նրա կենսագրության միակ սկզբնաղբյուրը «Ջերմանց մխիթարութիւն» աշխատության նախաբանն է: Որոշ ակնարկներ կան Հոռմկլայում նրա կյանքի և հաճախությունների մասին: Սրանք, ինչպես նաև մի քանի հայտնի պատմական իրողություններ նկատի ունենալով, հետազոտողները մոտավորապես որոշել են հայ բժշկապետի ծննդյան թիվը և փոքրիշատե պատկերացում կազմել նրա կյանքի ու գործունեության մասին:

Մխիթարը ծնվել է Հեր ֆաղաֆում, որ նախկինում Պարսկահայքի գլխավոր ֆաղաֆներից մեկն էր: Այն անմիջական կապի մեջ էր Բաղդադի հետ, քանի որ այդտեղ էր գտնվում էմիրի նստավայրը: Ներկայումս դա իրանական Խոյ ֆաղաֆն է¹⁴:

Իր գրքի նախաբանում Հերացին հայտնում է, որ մանկուց էր հետաքրքրված բժշկությամբ: Դա զարմանալի չէր, քանի որ Հայաստանում բժիշկները հաճախ էին իրենց գիտելիքները փոխանցում զավակներին, և բժշկությամբ զբաղվելը դառնում էր որոշակի ընտանիքների առանձնաշնորհը: Հետևաբար,

¹² Անդ, էջ 82:

¹³ Ներկայումս հրատարակված են բնագիրն ու ռուսերեն թարգմանությունը: Տե՛ս **Աբուսալիդ, Յադագս կազմութեան մարդոյ** (**Абусаид, О строении человека**), աշխատասիրությամբ **Ս. Վարդանյանի**, Երևան, 1974:

¹⁴ Ըստ Կ. Բասմաջյանի՝ Հերը արդի Սալմաստի մոտակայքն է, որը Խոյից հարավ է գտնվում (**Կ. Բասմաջյան**, «Մխիթար Հերացի», *Անահիտ*, Փարիզ, 1935, Զ տարի, № 5, էջ 21):

կարելի է ենթադրել, որ Հերացին սերել է բժիշկների տոհմից: Կանոնավոր գրաբարը, որով նա շարադրել է իր գրքի նախաբանը, ինչպես նաև արաբերենի, պարսկերենի և հունարենի իմացությունը, որի մասին գրում է հենց այդ նախաբանում, ցույց են տալիս, որ նա կրթություն է ստացել ինչ-որ հեղինակավոր հաստատությունում, իսկ «բժշկապետ» տիտղոսը, որով մեծարում էին նրան, բժշկության ոլորտում նրա բարձր հեղինակության վկայությունն է: «Բժշկապետ»-ը գիտական աստիճան էր, որը տրվում էր բժշկին որոշակի ընթացակարգով: Թեկնածուն, որն ակնկալում էր ստանալ այդպիսի աստիճան, վարդապետի կարգավիճակ ունեցող գիտնականների խմբի առաջ պետք է հիմնավորեր իր գիտական տեսակետները¹⁵: Թե որտեղ է ուսումնառել, ապա նաև բժշկապետի տիտղոս ստացել Մխիթարը, հայտնի չէ:

Ըստ ամենայնի, հայ բժշկապետը ծնվել է 1130 թ. ոչ ուշ, քանի որ 1160-1163 թթ. նա արդեն Հռոմկլայում էր որպես Ներսես Շնորհալի կաթողիկոսի անձնական բժիշկ: Այդպիսի պաշտոն նրան կարող էր վստահվել միայն հասուն տարիքում և բժշկական որոշակի փորձառության պայմաններում: Բժշկապետի մահվան ճշգրիտ տարեթիվը նույնպես անհայտ է, սակայն 13-րդ դարի հեղինակների հիշատակումներից պարզ է դառնում, որ 12-րդ դարի վերջին նա դեռ կենդանի էր¹⁶:

Մխիթար Հերացին մեծ հարգանք էր վայելում ոչ միայն որպես նշանավոր գիտնական և հմուտ բժիշկ, այլ նաև որպես աստղագետ: Միջնադարում բժշկությունն ու աստղագիտությունը (աստղաբանությունը) հաճախ էին հանդես գալիս փոխկապակցված: Ուստի զարմանալի չէ, որ և՛ Մխիթար Հերացին, և՛ հետագայում՝ Սմիրդովլաթ Ամասիացին (15-րդ դար) զբաղվում էին աստղագիտությամբ: Պահպանվել է նույնիսկ Սմիրդովլաթի «Ռամգիրք»¹⁷

¹⁵ Л. А. Оганесян, *История медицины в Армении*, т. 2, Ереван, 1946, с. 79.

¹⁶ Հետազոտությունը նախնեաց ռամկորենի վրայ, ուսումնասիրությունը եւ քաղուածքներ, գրեց Հ. Ղեռնդ վ. Հովնանեան, Մխիթ. Ուխտե, մասն I, Ռամկորեն մատենագրություն, տետր Ա, Վիեննա, 1897, էջ 69:

¹⁷ «Ռամգիրք»-ը կանխատեսումների գիրք էր, որոնք կատարվում էին տիեզերական երևույթների դիտարկման և վերլուծության արդյունքում: Այսպիսի գրքերը, որոնք բավական հաճախ են հանդիպում հայերեն ձեռագրերում, հետազոտողները սովորաբար չեն կարևորում՝ դրանք համարելով սնահավատ և անհիմն գուշակություններ: Սակայն այդ երկերը վերաբերում են ամենատարբեր ոլորտների՝ կլիմայի և

կոչվող մի երկ: Իսկ Հերացու աստղագետ լինելու հանգամանքը արձանագրում է Ներսես Շնորհալին: Հերացի-աստղագետին է նվիրված Շնորհալու «Երկնքի և նրա լուսատուների մասին» պոեմը՝ «Տեսան Ներսիսի յաղագս երկնից և զարդուց նորա բարառնաբար ի դիմաց նորին ի շափ երկոտասանիցն պարզեալ ոտից ի խնդրոյ առն բժշկապետի եւ աստղագիտի Մխիթարայ» վերտառությամբ¹⁸, և 62 տողով մի բանաստեղծություն – հորդորակ, որ վերնագրված է՝ «Այլաշափ տողք ի խնդրոյ անուան նախագիծ տառից»: Իսկ «նախագիծ» կամ առաջին տառերով (աֆրոստիկոս) կազմվում է՝ «Մխիթար բժիշկ, ընկալ ի Ներսիսէ գայս բան» («Բժիշկ Մխիթար, ընդունի՛ր Ներսեսից այս բանաստեղծությունը»)¹⁹: Սա գրվել է «Ջերմանց մխիթարութիւն» գրքի լույս տեսնելուց 20 տարի առաջ, ինչը վկայում է, որ Մխիթարը հայտնի բժիշկ էր իր այս երկի ստեղծումից շատ ավելի վաղ:

Հերացին մտերիմ էր և իր բժշկական հսկողության տակ էր պահում Ներսես Շնորհալուն, որ հիվանդ էր մալարիայով, ինչից էլ մահացավ²⁰: Իսկ նրա

գլոբալ կատակլիզմների կանխատեսումից, մինչև առանձին մարդու բնածին հակումների, հատկանիշների, անգամ՝ կյանքի տևողության հաշվարկ, մարդկանց խառնվածքների և տարբեր հիվանդությունների վրա մոլորակների ազդեցության որոշում, և այդ տվյալների գործածում՝ բուժման համար: Ռամզոսը նշում է, որ հազվադեպ տեղ էին գտնում նաև կենցաղային տարբեր հարցերի վերաբերյալ գուշակություններ և խորհուրդներ:

¹⁸ 1166 թ. գրված այս պոեմի 200 տողերում նկարագրվում է երկնակամարի բնությունը, դրա գեղեցկությունն ու կարգ ու կանոնը: Չնայած իր վեհաշուք բարձրությանը, երկնակամարն անսահմանորեն խորն է, և չնայած իր երևութական անշարժությանը, այն գտնվում է անընդհատ շարժման մեջ: Այն կյանքի ակունք է երկնային լուսատուների համար՝ Արեգակի, որն ինքն էլ կյանքի և ջերմության աղբյուր է, Լուսնի, հինգ մոլորակների և 12 Կենդանակերպերի: Երկնքի և լուսատուների հիացական նկարագրությունն ավարտվում է այդ ամենի արարչի փառաբանությամբ (*Տեսան Ներսեսի Շնորհալու Հայոց կաթողիկոսի բանք չափաւ*, Մատենագիրք Հայոց, Խ. ԻԱ, Երևան, 2018, էջ 519-530):

¹⁹ Անդ, էջ 530:

²⁰ Ղևոնդ Ալիշանը Շնորհալու մահվան հանգամանքների մասին գրում է հետևյալը. «Հասաւ ամառն, իրեն համար դժնդակ եղանակն, հասաւ իր սովորական այցելու տենդն ալ, զոր ամենայն ճարտարութեամբ և գիտութեամբ ալ չկարցան բժշկել իր աստղագետ և բնագետ բարեկամ բժշկապետն Մխիթար կամ նմանիք: Գործարանաց մշտաշարժ ժիրաժիր անիւներն երկար ատեն գայթ ի գայթ և անգործ չկեցան, այլ աշխատելէ դադարելնուն և իսպառ դադարելնուն մէջ՝ քիչ օր անցաւ: Ջերմին սաստ-

հաջորդի՝ Գրիգոր Տղա կաթողիկոսի խնդրանքով Մխիթար Հերացին գրեց «ախտաբանական և դարմանաբանական» այս գիրքը՝ առավել հաճախ հանդիպող երեք խումբ ջերմերի մասին: Նա շատ լավ հարաբերություններ ուներ նաև Գրիգոր Տղայի հետ, և առհասարակ վայելում էր Պահլավունիների հզոր տոհմի աջակցությունն ու հովանավորությունը²¹:

Շնորհալու մահվանից տասնմեկ տարի անց՝ 1184 թ., Մխիթար Հերացին ավարտեց իր «Ջերմանց մխիթարութիւն»-ը: Կազմված լինելով ըստ բազմաբնույթ սկզբնաղբյուրների և ամփոփելով ժամանակի բժշկական աշխարհի ամենաառաջադեմ գաղափարները, այս գիրքը ներկայացնում էր ջերմերի մասին այն հիմնական տեղեկությունները, որոնց տիրապետում էր իր ժամանակի գիտությունը: Դա մի արժեքավոր հանրագիտարան – ձեռնարկ էր, որին շատ հաճախ էին հղումներ անում Հերացուն ժամանակակից և հետագա շրջանների հայ բժիշկները: Բացի լայն մշակութայինից, այն ուներ նաև ուսուցողական նշանակություն: Այն նախատեսված էր և՛ պրակտիկ բժիշկների համար, որոնց պատշան նյութ էր տալիս ախտաբանության կարևորագույն խմբերից մեկի (ջերմերի) մասին, նաև ուսումնական ձեռնարկ էր բժշկության մեջ նորեկ ուսումնառողների համար: Այդ մասին վկայում են, ինչպես աշխատության շարադրման ոճը, երբ հեղինակն իր ընթերցողին դիմում է՝ «գիտեցի՛ր, որ...» կամ «այս մասին մի փանի օրինակ բերեմ, որ քեզ համար հեշտ լինի հասկանալ...» և այլ ձևերով, այնպես էլ հայերեն եզրերին զուգահեռ տրվող համարժեքները՝ հունարեն, արաբերեն և այլ լեզուներով: Այդ կերպ հանճարեղ այս բժշկարանը բժշկին «մխիթարում էր» ուսմամբ, իսկ հիվանդին՝ առողջությամբ:

կույթինն, որ ներսեն կը մաշէր զմեքենայն (իմա՝ մարմինը), դրսէն դեռ աշխոյժ և փայլմունք մը կու տար, որ հոգւոյն եռանդեան փայլման հետ խառնուելով, կը խաբէր գտեսողս, և դեռ փափագէլի յոյսեր կու տար, մինչ օրհասն արդէն ի դուռն հասեր էր, և շուտով վճարեց իր գործն» (**Ղ. Ալիշան, Շնորհալի և պարագայ իւր**, Վենետիկ, 1873, էջ 482-483):

²¹ **Л. А. Оганесов, История медицины в Армении**, с. 86.

«Ջերմանց միսիթարութիւն» բնագրի պահպանված ձեռագրերը

Ներկայումս պահպանվել է «Ջերմանց միսիթարութիւն» երկի բնագրի չորս ընդօրինակություն, որոնցից երկուսում բնագիրն ամբողջական է, իսկ մյուս երկուսում՝ թերի: Առաջին անգամ այս երկը հայտնաբերվել է 1727 թ., Կոստանդնուպոլսում, կարդինալ դը Ֆլյորիի հանձնարարությամբ Փարիզի թագավորական գրադարանի համար ձեռք բերված հայերեն ձեռագրերի շարքում: Դա 17-րդ դարի հրաշալի ընդօրինակություն էր, որն այժմ պահվում է Փարիզի Ազգային գրադարանում, 246 թվահամարի ներքո: 1824 թ. Հ. Արսէն Վ. Բագրատունու ջանքերով այն ընդօրինակվել է, իսկ 1832-ին՝ տպագրվել Վենետիկում: Երկար ժամանակ սա համարվում էր այս երկի միակ պահպանված ձեռագիրը: 1899 թ. Վահրամ Թորգոմյանը հայկական և ֆրանսիական հրատարակություններում մի փանի հոդված տեղադրեց այս աշխատության մասին, ապա Փարիզի բժշկական ակադեմիայում հանդես եկավ գեկուցումներով: Այդ հաղորդումները մեծ հետաքրքրություն առաջացրին ոչ միայն բժիշկների, այլ նաև պատմաբանների ու բանասերների շրջանում²²: 1907 թ. գերմանացի գիտնական է. Զայդելը գիրքը թարգմանեց գերմաներեն՝ բազմաթիվ հիացական խոսքեր շոյելով հայ բժշկապետի հասցեին²³:

Շուտով Երևանի Մատենադարանում հայտնաբերվեց նաև այս երկաւիրության երկրորդ օրինակը, որը 13-րդ դարի ընդօրինակություն է: Այն կրում է 416 թվահամարը, ներառում է ամբողջական և լավ պահպանված բնագիրը:

Երկի ոչ ամբողջական մի տարբերակ էլ լրացնում է «Գագիկ-Հեթումեան բժշկարան»-ը, որը ներկայումս պահպանված է իր երկու հնագույն ձեռագրերով՝ Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի 12-րդ դարի № 370 ²⁴ ձեռագիրը և Վենետիկի Մատենադարանի 13-րդ դարի № 1281 ²⁵ մագաղաթյա մատյանը:

²² **А. С. Кцоян**, *Мхитар Герацци – врач XII века*, с. 50.

²³ Mechithar's des Meisterarztes aus Her „Trost bei Fiebern". Nach dem Venediger Drucke vom Jahre 1832 zum ersten Male aus dem Mittelarmenischen übersetzt und erläutert von Dr. med. Ernst Seidel. Leipzig 1908.

²⁴ **Ն. Պողարեան**, *Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց*, հ. 2, Երուսաղեմ, 1967, էջ 279-288:

²⁵ Վենետիկի օրինակի կազմող և ընդօրինակող Վարդ Մրտիչցու հիշատակարանը. «Չթագավորազն այր, գ-Քրիստոսապաշտ խոհեմ եւ քաջի արանց պարոն՝ զբարե-

Երուսաղեմյան ձեռագիրն ընդօրինակել է Ներսես Լամբրոնացու ավագ եղբայր Հեթումը²⁶: Հնագույն այս օրինակն ունի բացառիկ արժեք, որի առիթով Գարեգին Հովսեփյանը գրում է. «Սա մի թանկագին մնացորդ է նախնեաց յիշատակ այնպիսի պատմական անձի և ցեղի, որպիսին Հեթումն է, Օշնի որդին, Ներսես Լամբրոնացու եղբայրը: Նա գանձարան է ոչ միայն բժշկական գիտութեան, հաւանորեն ամենաընդարձակը լինելով մինչև այժմ հայտնի բժշկաբաններից, այլև գանձարան հայ լեզուի և ժողովրդական բարբառների ուսումնասիրութեան»²⁷:

Մյուս՝ Վենետիկյան օրինակը Հեթում թագավորի պատվերով 1294 թ.-ին ընդօրինակվել է Կիլիկիայում՝ Վարդ Մրտիչցու ձեռքով: Այն հայ բժշկագիտության 10-12-րդ դարերի խմբագրական դպրոցի փառանդը մի նմուշ է: Ընդհանրապես, «Գագիկ-Հեթումյան բժշկարան»-ը համարվում է հայ միջնադարյան բժշկագիտական բնագիր սկզբնաղբյուրների խմբագրական դպրոցի առաջնեկը, որը 12-13-րդ դարերում լրացվել է Մխիթար Հեռացու «Ջերմանց մխիթարություն» երկասիրությամբ²⁸:

Ներկա աշխատությամբ նպատակ ունենալ առկա բոլոր ձեռագրերը միավորել մեկ ֆննական բնագրում՝ լրացնելով այն հետազոտական ներածականով և երկում կիրառված բազմաթիվ բուսամոմների մասին ծանոթագրություններով, մեկնաբանելով դրանք միջնադարյան մոտեցումներին համապատասխան՝ հասկանալու համար այդ դեղանյութերի ընտրության հիմնավորումները: Մատենադարանում առկա են բազմաթիվ դեղացանկեր՝ ախրապատիմներ, որոնք մանրամասն տեղեկություններ են տալիս միջնադարյան բժիշկների կիրառած դեղամիջոցների մասին: Սակայն մենք նախընտրել ենք

համբան Հեթում, տեղ Կոռնիկոսոյ, ... որոյ հրամանաւ սկիզբն արարի գրութեան զյոզգնահանճար եւ յամենայնի պիտանացու եւ հարկաւոր տառիս բժշկարանի, եւ ապիկար ծերունիս Վարդ Մրտիչցի: Սկիզբն ի թու. Հայոց ՉԽԳ (1294) յամսեան Յունուարի ի ԻԸ-ն (28)» (**Ս. Զեմճեմեան**, *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին ի Վենետիկ*, Կ. Ը, Վենետիկ, 1998, էջ 720):

²⁶ Դևոնդ Ալիշանի բնորոշմամբ «այդ զգոն և մեծիմաստ և գրագէտ յոյժ» (**Դ. Ալիշան**, *Միտումն. Համագրութիւն Հայկական Կիլիկիոյ և Լեւոն Մեծագործ*, Վենետիկ, 1885, էջ 337):

²⁷ **Գ. Յովսեփյանց**, «Հայ-արաբական բժշկական և մշակութային յարաբերութեան խնդիրներ», էջ 12:

²⁸ **Դ. Կարապետյան**, «Միջնադարյան հայ բժշկագիտական խմբագրական դպրոցը», *Բանբեր Մատենադարանի*, № 37, 2024, էջ 4-5:

օգտագործել հրատարակված աշխատություններ՝ նկատի ունենալով դրանց հասանելիությունը: Հրատարակված ամենաընդգրկուն աղբյուրն, անկասկած, Ամիրդովլաթ Ամասիացու «Անգիտաց անպետ» դեղագիտարանն է, որից էլ հիմնականում օգտվել ենք: Այն ներառում է մոտ 1000 բուսատեսակ, 250 կենդանական ծագման դեղանյութեր և 150 հանաքային նյութեր: Գրված է միջին հայերենով: Ամփոփում է ընդարձակ ծանոթություններ դեղանյութերի կազմության, որակական առանձնահատկությունների, բուժական ներգործության, տարածվածության և 5-6 լեզվով դրանց անվանումների վերաբերյալ: Այս աշխատության բնագիրը՝ չափազանց կարևոր ծանոթագրություններով, հրատարակվել է 1927 թ. Վիեննայում Կարապետ Բասմաջյանի ջանքերով²⁹:

«Ջերմանց մխիթարութիւն» երկի լեզուն և ոճը

Ոչ միայն Հերացուն, այլ նաև միջնադարյան մյուս բժիշկներին բնորոշ է գրվածքի հակիրճ և հստակ ոճը՝ թիրախային ձևակերպումներով, առանց որևէ պերնախոսության: Միևնույն ժամանակ ժամանակակից հետազոտողը հաճախ է բախվում այդ լեզվամտածողությունն ըմբռնելու բարդությունների հետ, որը պայմանավորված է անծանոթ եզրաբանությամբ և նկարագրվող հասկացությունների անծանոթ տրամաբանությամբ:

«Ջերմանց մխիթարութիւն» երկը գրված է միջին հայերենով՝ ժամանակի աշխարհաբարով: Հասարակ ժողովրդական լեզվով գրելու հանգամանքը Հերացին պատճառաբանում է այսպիսի աշխատությունների հասանելիության անհրաժեշտությամբ թե՛ բժիշկներին, թե՛ հիվանդներին, լինելով «մխիթարություն» երկուսի համար էլ: Նախաբանում հեղինակն առանձնացնում և մատնանշում է իր հիմնական նպատակը՝ հնարավորինս ամբողջական և կատարյալ դարձնելու հայկական բժշկական գրականությունը, հավելելով նաև «նախագիտութիւն»-ը⁽¹⁾ իբրև բժշկական արվեստի հիմք և գաղափարախոսություն: Դրա համար նա ընտրում, թարգմանում և համադրում է բազմաթիվ տեղեկություններ տարբեր հեղինակներից, փոխառելով զանազան արաբերեն,

²⁹ Ամիրտովլաթի Ամասացույ «Անգիտաց անպետ» կամ Բառարան բժշկական նիւթոց (ի յոյս էած հանդերձ ծանոթագրութեամբք Կ. Յ. Բասմաջեան՝ փոխատենապետ Պարիսի բժշկական միութեան), Վիեննա, 1927:

հունարեն և պարսկերեն բառեր, արաբացված բազմաթիվ հասարակ և հատուկ անուններ՝ դրանց զուգահեռ կիրառելով նաև հնագույն հայերեն եզրեր: Ուշագրավ է նաև այն, որ Հերացին ինքն էլ բազմաթիվ բժշկական եզրեր է հորինել, որոնց մեծ մասը մինչև օրս գործածելի են:

Մարդու մարմնում ընթացող կենսաֆիզիական գործընթացների մասին ընդհանուր ընկալումները

Ցանկացած գիտություն հիմնված է հստակ սահմանված նախադրույթների վրա, որոնք բացահայտ նշմարտություններ համարվելով, սովորաբար այլևս չեն ֆննարկվում կամ մեկնաբանվում հետագա հեղինակների կողմից, սակայն դրանք մեկնաբանության կարիք ունեն այդ գիտական մշակույթը չկրող մարդկանց համար: Բժշկագիտական նյութի շարադրման ժամանակ նույնպես, միջնադարյան բժիշկները սովորաբար նկատի են ունենում այն նախադրույթները, որոնց նշմարտացիությունը կամ ինքնին ակնհայտ է, կամ հավաստվում է մեկ այլ՝ ավելի բարձր հեղինակության խոսքով: Այլ կերպ ասած, միջնադարյան բժիշկ-հեղինակներին հասկանալու համար հարկ է ըմբռնել այն հիմնական հասկացություններն ու եզրերը, որոնց վրա և որոնց միջոցով կառուցված են նրանց գաղափարները, ընկալել նրանց մասնագիտական բառապաշարը և առանձնահատուկ այն նշանակությունները, որ նրանք տալիս են կենցաղային բառերին:

Ըստ գիտության մեջ դարեր շարունակ տիրապետող համոզմունքի՝ մարդը կառուցված է տիեզերքի նման: Իսկ նյութական աշխարհում յուրահանձնուր գոյացություն կազմված է չորս տարրերից, դրանց խառնուրդներից և միացումներից: Այդ չորս տարրերին բնութագրող չորս հիմնական որակները դիտվում են իբրև ինֆուորյուն էությունական ուժեր, որոնք օժտված են դինամիկ բնույթով և թափանցում են ողջ տիեզերակառույցի մեջ: Դրանք այն տիեզերական սկզբունքներն են, որոնց շնորհիվ աշխարհը՝ իր որակական բազմազանությամբ, գոյություն ունի որպես ամբողջություն: Այս չորս արմատական որակներից՝ տաֆ, սառը, չոր և խոնավ, որոշակի հարաբերակցությամբ ձևավորվում են մարմինների խառնվածքները՝ գտնվելով տիեզերական տարրերի անմիջական վերահսկողության ներքո և որոշիչ դեր խաղալով մարդու

մարմնակազմության, նրա հիվանդությունների, հոգեվիճակի և հոգեբանության ձևավորման համար³⁰:

Ինքնին հակադիր լինելով տարրական մակարդակում, այդ տարրերն ու որակները նյութական մարմիններում գործում են փոխկապակցված, փոխալայմանավորված և միախառնված: Հենց դա էլ ընկած է բնական գործընթացների՝ կենդանի և անկենդան բնության գործառնության հիմքում, երբ տարբեր նյութերի միավորումը, միախառնումը բերում է որակապես նոր նյութի առաջացման, որի հատկությունները տարբեր են նրա բաղադրիչների հատկություններից: Այսինքն, մախնական նյութական բաղադրության փոփոխությանը զուգահեռ առաջանում են նոր որակներ: Մարդկային օրգանիզմի կանոնավոր գործառնության համար անհրաժեշտ տարրեր-որակների ֆանակական համամասնության փոփոխությունը խախտում է տարրերի բնական փոխազդեցության գործընթացը, ինչի հետևանքով օրգանիզմի գործունեության մեջ առաջանում են շեղումներ, այսինքն, հիվանդություն: Այս առումով առանցքային կանխարգելող գործոն էր համարվում չափավորությունը³¹:

Տարրերի մասին բնափիլիսոփայական տեսության ձևափոխումը հումորալ ախտաբանության, որի հեղինակային իրավունքն, իրավամբ, կիսում էին Հիպոկրատեսն ու Գալենոսը, դրված էր ողջ հին բժշկագիտության հիմքում: Ըստ Գալենոսի, խառնվածք մարմնի ներքին բնական համակարգերի անհատական հարաբերակցությունն է՝ «կենսական հյութերից» մեկի գերակշռությամբ³²: Ըստ Իբն Սինայի, կարևոր է, որ խառնվածքի բաղադրության մեջ՝ դա կլինի մարդու ողջ մարմինը, թե ինչ-որ օրգան, անհրաժեշտ չափով առկա

³⁰ **Կ. Մոսիկյան**, «Խառնվածք հասկացության միջնադարյան ընկալումները», *Բանբեր Մատենադարանի*, № 36, Երևան, 2023, էջ 61:

³¹ «Առ ի լինել առողջության՝ պարտ է գոլ չափաւորութիւն խառնուածոցն, եւ զըստ բնութեանն շարադրութիւն մասնկանցն, իսկ առ ի լինել հիվանդութեան՝ բաւական է եւ մի խառնուած փոփոխեալ եւ մի մասնիկ ոչ գոլով ըստ բնութեանն»: Տէ՛ս **Գալիթ Անյադթ**, *Մահմանք իմաստասիրութեան*, քննական բնագիրը, ժուսերեն թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Ս. Ս. Արևշատյանի, Երևան, 1960, էջ 32:

³² **Гален Клавдий**, *Сочинения*, т. I, сост., вступ. ст. и коммент. **Д. А. Балалыкина**, пер. с древнегр. А. П. Щеглова, Москва, 2014, сс. 589-591. «Три комментария на книгу Гиппократа О природе человека».

լինեն կենսական հեղուկների այն համամասնությունները, որոնք ֆանակապես և որակապես հարկ է, որ լինեն տվյալ մարդու խառնվածքում³³: Ըստ որում, օրգանական հեղահյութերի ֆանակական և որակական տեղաշարժերը, առաջ բերելով փոփոխություններ ամբողջ մարմնում, կարևորվում էին, ինչպես նրանում առաջացող հիվանդությունների ախտորոշման, բուժման, ելֆի կանխորոշման, այնպես էլ կանխարգելման առումով: Մարմինը դիտարկելով որպես մեկ միասնական, ամբողջական համակարգ, որը գործում է հոգու հետ համատեղ, ձևակերպվում էին առողջության պահպանման և հիվանդությունների բուժման ընդհանուր մոտեցումներ, նկատի առնելով մարդու՝ իբրև փոքր աշխարհի և նրան շրջապատող մեծ աշխարհի նմանությունները, դրանց փոխհարաբերությունն ու փոխազդեցությունը³⁴:

**Մարմնում կատարվող բնախոսական երևույթների և դրանց
համապատասխանությամբ կիրառվող մի ֆանի հասկացությունների
ու եզրերի համառոտ վերլուծություն**

Հեղահյութերի և դրանց որակների փոխակերպման և առողջացման առաջնային գործիքը մարմնում սննդառությունն է: Հենց սննդառությունն է ապահովում հավելյալ որակների և դրանց ֆիզիկական կրողների մուտքը մարմին, վերափոխումը այլ՝ մարմնի համար անհրաժեշտ որակների, և յուրացումը: Այս գործընթացի մեջ կարևոր է այսպես կոչված՝ «բնության ուժերի» դերը, որոնք այդ գործողությունների խթանողն ու իրագործողն են: Հատկապես, այս երևույթի շուրջ է դիտարկվում Հերացու (և մյուս միջնադարյան բժիշկների) երկում հանախակի հանդիպող՝ «հիվանդի ուժ», «հալել», «եփել», «բնական տափություն», «հում կերակրախյուս», «հում մեզ», հեղահյութերի «այրում» և այլ եզրերը, որոնք, ակնհայտորեն, մեկնաբանության կարիք ունեն: Այս բոլոր երևույթների մասին կարելի է որոշակի պատկերացում կազմել նաև Մխիթար Հերացու «Ջերմանց մխիթարութիւն» երկով, բայց

³³ **Абу Али Ибн Сина**, *Канон врачебной науки, избр. разделы*, Москва/Ташкент, 1994, ч. 1, с. 23.

³⁴ Այս մասին տե՛ս **Կ. Մոսիկյան**, «*Խառնվածք*» հասկացության միջնադարյան ընկալումները», էջ 63:

ավելի համակարգված այն գտնում ենք Ամիրդովլաթ Ամասիացու «Օգուտ Բժշկութեան»³⁵ և, հատկապես, նրանց երկուսի համար էլ հիմնական աղբյուր հանդիսացող Իբն Սինայի «Կանոն բժշկական արվեստի»³⁶ երկասիրություններում:

Ըստ Իբն Սինայի, ուժերը (գորությունները) և գործընթացները նանաշվում են մեկը մյուսով, քանի որ յուրաքանչյուր ուժ ինչ-որ գործողության սկիզբ է, իսկ ցանկացած գործողություն ծագում է ինչ-որ ուժից³⁷: Տարբերակում էին ուժերի երեք հիմնական տեսակներ և դրանցից բխող գործողություններ. 1. Հոգեկան ուժեր, որոնք պատասխանատու էին համարվում մտավոր ունակությունների, զգացողությունների և շարժողականության համար: Տեղակայման վայրն ուղեղն է: 2. Մարմնի բնության ուժեր, որոնց վերագրվում էր սննդառության, անի և վերատադրողականության տնօրինումն ու կազմակերպումը: Տեղակայումը լյարդում և ձվարաններում է: 3. Կենդանական (կամ կենսական) ուժեր, որոնք, ըստ ընդունված կարծիքի, ապահովում են այն կենսաշնչի (պնևմայի) գործունեությունը, որը զգացողությունների և շարժունակության կրողն է: Հենց կենդանական ուժն էր համարվում կենսաշնչին նախապատրաստողը, որպեսզի վերջինս ընկալի ուղեղում ձևավորված հրահանգը և իրագործի այն: Այս ուժը տեղակայում էին սրտում: Երեք այս հիմնական ուժերն իրենց գործունեությունը կազմակերպում են մարմնի տարբեր մասերում գործող օգնական ուժերի միջոցով:

Ըստ միջնադարյան բժիշկների, բնության սննդառական «գորությանն» օգնում են չորս հետևյալ ուժերը. 1. փարշող, 2. բռնող, 3. եփող, 4. արտամղող: «Քարշող» ուժի շնորհիվ ստամոքսն են ներմուծվում սննդաբար նյութերը: «Բռնող» ուժը ստեղծված է, որ ստամոքսում պահի կերակուրը, քանի դեռ այն մշակման է ենթարկվում, որպեսզի մարմնի համար պիտանի և անպիտան նյութերն առանձնացվեն: «Եփող» ուժը ստամոքսում արգելափակված սնունդը վերածում է մի բաղադրության, որը հարմարեցված է ընկալելու, այսպես

³⁵ **Ամիրդովլաթ Ամասիացի**, *Օգուտն բժշկութեան*, (բժիշկ Պունիաթ Սերաստացու խմբագրած): Զեռագրերի բաղդատությամբ, առաջաբանով, ծանոթություններով և բաղդարկությամբ Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1940, էջ 485-491:

³⁶ **Ибн Сина**, т. 1, с. 52-58, сс. 100-104.

³⁷ Անդ, էջ 52:

կոչված, «փոփոխող» ուժի գործողությունները և կերակրախյուսը վերածելու մարմնի համար պիտանի սննդային նյութի: Նույնպիսի ներգործություն է լինում նաև սննդի ոչ պիտանի մնացորդների վրա, որպեսզի դրանք՝ «եփվելով», վերածվեն ձևավորված թափոնի՝ փափկացման, պնդացման կամ ճեղքման ու ֆայֆայման հանապարհով և արտամղող ուժի գործադրմամբ հնարավորինս հեշտորեն հեռացվեն մարմնից: Եթե «եփումը» լիարժեք է կատարվում, նյութը հասունանում է: Այդ պատճառով երբեմն «եփում» և «հասունացում» եզրերը գործածվում են որպես նույնանշանակ բառեր: Արտազատող ուժը հեռացնում է սննդառության համար անպիտան կամ սննդի համար բավարար ֆանակությունը գերազանցող նյութերը: Այդ արգասիքները մղվում են դեպի մարմնի բնական բացվածքներ և եթե հնարավոր չէ անմիջապես դուրս բերել մարմնից, ապա դրանք կարևոր օրգաններից մղվում են դեպի պակաս կարևոր օրգաններ:

Մարսողական գործընթացի անմիջական մաս կազմող բոլոր այս գործողությունների իրականացումը կապվում էր մարմնի չորս հիմնական որակների հետ՝ տափության, սառնության, շորության և խոնավության: Տափությունն անհրաժեշտ էր դիտվում բոլոր չորս ուժերի համար, ֆանի որ ցանկացած շարժում իրականացվում է տափությամբ: Սառնությանը վերագրվում էր հակառակ գործունեությունը՝ արձանագրելով, որ այն դիմադրում է բոլոր նշված գործողություններին, ֆանի որ առաջ է բերում անշարժություն և կարկամություն: Սակայն սառնության այդ դիմադրությունը երբեմն անուղղակիորեն կարող է օգնել գործընթացին: Օրինակ անշարժացնել և նույն դիրքում պահել ստամոքսի «բռնող» մկանաթելերը և այդ կերպ օգնել, որ սնունդը երկար պահվի ստամոքսում: Չորությունն անհրաժեշտ էր համարվում «փաշող», «բռնող» և «արտազատող» ուժերի գործունեության համար, ֆանի որ կայունացնում էր դրանց «գործիքները»՝ ստամոքսի մկանաթելերը, պատերը, որոնցով սնունդը ներս էր բերվում, պահվում և արտազատվում: Իսկ «եփման» գործընթացի համար խիստ անհրաժեշտ էր գնահատվում խոնավության դերը, որպեսզի սննդային նյութերը՝ ավելի հոսուն դառնալով, լավ ենթարկվեն ջերմային մշակման և հարմարեցվեն մարսողական համակարգի անցուղիներով

անցնելուն: «Եփումը», բնականաբար, մյուս ուժերից ավելի շատ ուներ տա-
նության կարիք³⁸:

Հերացին տարբեր հիվանդությունների նկարագրության ընթացքում հի-
շատակում է մարսողական գործընթացի հետևյալ փուլերը՝ սննդի մանրում,
ստամոքսի ջերմությամբ դրա «հալեցում», այսինքն, պինդ սննդի վերածում
հեղուկանման կերակրախյուսի և հոսունության ապահովում, ստամոքսի
բնական ջերմությամբ դրա «Եփում», արդյունքում՝ գոյացած զանգվածի հա-
սունացում և բերում այն համասեռության, որից հետո նոր ձևավորված բա-
ղադրատարրերը հեշտությամբ կարողանալին յուրացվել և օգտագործվել օր-
գանիզմի կողմից: Նա կարևորում է նաև ստամոքսից դուրս կատարվող թա-
փոնների մշակումը՝ օրինակ, աղիներում կոպիտ մնացորդների «Եփումը» և
ըստ անհրաժեշտության՝ դրանց փափկացումը կամ պնդացումը, կամ միգա-
պարկում մեզի «Եփումը»: Ըստ որում, Հերացին մանրամասն նկարագրում է
«հոսում» և տարբեր աստիճանի «Եփվածության» մեզի հատկանիշները:
«Եփում» է կոչվում նաև հիվանդության դեմ մարմնի պայքարի ամենակա-
րևոր գործընթացներից մեկը՝ ախտածին հեղահյութերի մշակումը, դրանց հա-
սունացումը անոթների մեջ կամ անոթներից դուրս:

Հերացին չափազանց կարևոր էր համարում «Եփման» բնականոն ըն-
թացքը, որին ի հակադրություն նա նկարագրում է նորմայից բարձր ջերմային
պայմաններում սննդախյուսի «այրման» երևույթը, որի ընթացքում ձևավոր-
վում են մարմնի համար թունավոր արգասիքներ: «Այրում» ասելով, միջնա-
դարյան բժիշկները նկատի ունեին մարսողական գործընթացի աստիճանա-
կանության խախտումը և սննդային զանգվածի արագ կազմալուծումը՝ մեծ
հանակով թափոնի առաջացմամբ³⁹: Այդ ընթացքում արյունը՝ ձեռք բերելով

³⁸ Անդ, էջ 52-58:

³⁹ Այրման ընթացքը հիշեցնում է քիմիայում հայտնի Մայարի ռեակցիան, որի ժամա-
նակ սննդի մեջ առկա շաքարը, ճարպերը և սպիտակուցների ամինաթթուները
բարձր ջերմաստիճանի պայմաններում փոխազդում են՝ առաջացնելով զանազան
արգասիքներ՝ երբեմն բարդ, անգամ անհայտ կառուցվածքով: Նորմալ պայմաննե-
րում ռեակցիայի արագությունն այնքան փոքր է, որ առաջացած նյութերը հասցնում
են հեռանալ մարմնից: Իսկ մի շարք հիվանդությունների, օրինակ, դիաբետի ժամա-
նակ շաքարի կտրուկ բարձրացումը բերում է ռեակցիայի նշանակալի արագացման,
որի արդյունքում առաջացած արգասիքների կուտակումը կարող է բազում ավերա-

շափից ավելի սրություն⁴⁰, ակտիվացնում է մարմնի տաֆ գործընթացները⁴¹ հյուսման տանելով այն:

Ստամոքսում «այրված» սննդից Հերացին հաճախ խորհուրդ է տալիս ազատվել փսխման միջոցով: Իսկ անոթներում և ներքին օրգաններում տարբեր հեղահյուսքերի գերտաֆացման գործընթացը նա բնութագրում է տարբեր բառերով: Ըստ նրա, արյունը «խանձվում է», լորձը՝ «խորովվում», իսկ մաղձն՝ «այրվում»: «Խանձվել», հավանաբար, նշանակում է մակերեսային փոփոխությունների ենթարկվել, որովհետև եթե արյունը խորհային փոփոխությունների ենթարկվի, այսինքն կազմափոխվի, ըստ էության, դա կարող է անհամատեղելի լինել կյանքի հետ: «Խորովվել» նշանակում է առանց ջրի եփվել: Ենթադրաբար, տրամաբանությունն այն է, որ լորձն՝ ամենախոնավ հեղահյուսքերից մեկը լինելով, ջերմային մշակման համար կարիք չունի լրացուցիչ հեղուկ միջավայրի: Իսկ «այրվել» նշանակում է մոխրանալ, կազմափոխվել, փոխակերպվել: Հենց այս երևույթին է ենթակա, հատկապես, դեղին մաղձը, որն ինքը շատ տաֆ և չոր հեղահյուսք լինելով, ավելի է հակված ամբողջովին այրվելու, քան մյուսները: Սև մաղձը նույնպես չոր է, բայց այն չափազանց սառն է, և դժվար է ոչ միայն «այրվում», այլ նաև «եփվում»:

Հակառակ երևույթը՝ սառը պայմաններում «եփումը», նույնպես մեծ խնդիր էր համարվում օրգանիզմի համար: Այս դեպքում Հերացին նկարագրում է «եփման» դանդաղում և դժվարացում, ինչի արդյունքում մշակման կարիք ունեցող նյութերը մնում են հում և անմաք: Այդպիսի վիճակում,

ծուրդուններ առաջացնել: Ենթադրվում է, որ հիվանդագին փոփոխություններն առաջանում են այս ռեակցիայի արդյունքում ձևավորված նյութերի ազատ ռադիկալների ազդեցության տակ օքսիդացման պատճառով: Եթե բերենք տապակվող մսի օրինակը (որ նույնպես ընթանում է ըստ Մայարի ռեակցիայի), ապա օրգանիզմում սննդի այրումը կարելի է նմանեցնել թավայի մեջ մսի այրմանը, երբ մի դեպքում՝ չհասցնելով անգամ եփվել, դրա անեփ, հում զանգվածի վրա ձևավորվում է այրված կեղև, մյուս դեպքում՝ երկար այրման ընթացքում, միսն ընդհանրապես մոխրանում է՝ ամբողջովին վերածվելով թունավոր նյութերի զանգվածի (Օ. В. Космачевская, “Вездесущая реакция Майяра”, *Химия и жизнь*, 2012, № 2, сс. 22-28):

⁴⁰ Հավանաբար, այնպես, ինչպես լինում է ալերգիաների ժամանակ:

⁴¹ Ենթադրաբար, ինչպես ինտենսիվ օքսիդացման գործընթացը, օրինակ՝ օքսիդատիվ սթրեսի ժամանակ:

չկարողանալով դուրս գալ, դրանք նեխում են ստամոքսում և մարմնի մյուս մասերում և կրկին թունավորում առաջացնում՝ այս անգամ սրության հետ միասին, արյունը հագեցնելով նաև բազմաթիվ ծանր ու մածուցիկ նյութերով: Մարմնի սառը վիճակում «հում» է մնում նաև մեզը՝ չկարողանալով հասունացնել և դուրս բերել մարմնի կենսագործունեության արգասիքները, այդ թվում հիվանդածին հեղուկները:

Բնականոն մարսման համար կարևոր էր համարվում նաև մարմին մուտք գործող նյութերի ֆանակը: Մեկնաբանությունն այն է, որ երբ սնունդը գերազանցում է մարմնին անհրաժեշտ բավարար ֆանակությունը, այն առաջացնում է անմարսություն և խցանումներ, ապա նաև՝ հյութերի նեխում և թափախակալում: Սննդի ավելորդ ֆանակը, օրգանիզմի գերծանրաբեռնվածության պատճառով, գրեթե միշտ սառը որակ է ձևավորում, բացառությամբ այն իրավիճակների, երբ տեղի է ունենում նեխում և թափախակալում: Նեխումն առաջանում է օտար ջերմությամբ, և նրանից նույնպես ծագում է օտար ջերմություն, այսինքն՝ ջերմախտ:

Սակայն ջերմախտը կամ, ինչպես այն հաճախ անվանում են միջնադարյան բժիշկները, «ջերմ»-ը մարմնում ի հայտ է գալիս ոչ միայն նեխմամբ, այլ նաև հոգեկան և ֆիզիկական գերլարվածությամբ, գերհույզերով, դրսից մարմին թափանցած հարուցիչներով, ինչպես նաև մարմնի «բնության ուժերի անբավարար գործառությամբ:

Բժշկության մեջ տիրապետող ամենահին գաղափարներից մեկն այն է, որ սիրտը և՛ ֆիզիոլոգիական, և՛ ախտաբանական ջերմության հավաքատեղին է: Ֆիզիոլոգիական կամ բնական ջերմությունը օրգանիզմի կենսագոյության հիմքն է: Երբ այն սպառվում է, վրա է հասնում մահը: Զերմախտը օտար, ոչ բնական (հակաբնութենական) տափություն է, որը մուտք գործելով սիրտ և խառնվելով սրտում տեղակայված բնական տափությանը, զարկերակներով տարածվում է ամբողջ մարմնում: Դրա ընթացքի բոլոր ուղղություններով մարմինը տափանում է այն աստիճանի, որ խաթարվում են նրա բնական գործառույթները, այսինքն՝ սննդառությունը, շարժողականությունը, քնի և արթնության հերթագայումը, վերարտադրողականությունը և այլն: Սա «ջերմ» հասկացության Հերացու բացատրությունն է: Իսկ առանձին հիվանդությունների

նկարագրությունները բացահայտում են նաև, որ «տաֆանալ» ասելով նա նկատի չունեւ միայն ջերմաստիճանի բարձրացումը, այլ մարմնում կատարվող փոփոխությունների հետևանքով օրգանիզմի գերդրդվածությունը, էներգիայի գերծախսը և, այսպես կոչված, «տաֆ» գործընթացների ակտիվացումը: Իսկ արտաքին ջերմության բարձրացում այդ ընթացքում կարող էր լինել կամ չլինել:

Իր մոտեցումներում՝ հետևելով Իբն Սինային, Հերացին տարանջատում է հիվանդությունն ու դրա պատճառը: Հիվանդության առաջացման պատճառ էր համարվում այն հանգամանքը, որն ի հայտ էր գալիս մարմնում տեղի ունեցող փոփոխություններից առաջ, ամենասկզբում՝ պայմանավորելով այդ փոփոխությունների լինելությունը, կայունությունը կամ անկայունությունը: Իսկ հիվանդությունն ընկալվում էր որպես մարմնի արդեն ձևավորված անբնական վիճակ, որն, ըստ էության, պայմանավորում է վնասված օրգանի կամ հիվանդ օրգանիզմի գործառույթների խաթարումը:

Այսպես, սկզբում ինչ-որ ներգործության (արտաքին կամ ներքին գործոնի) հետևանքով ձևավորվում է բնության անբնական խառնվածք կամ լինում է բնության խառնվածքի մասերի անբնական համադրություն (այսինքն՝ առաջանում է պատճառը), որին հետևում է հիվանդության դրսևորումը՝ իր կլինիկական նշաններով: Օրինակ, ներգործող հանգամանքը մամրէն է, պատճառը՝ ախտածին հեղուկի ձևավորումը, հիվանդությունը՝ ջերմը, նշանները՝ ծարավն ու գլխացավը: Կամ՝ պատճառն առաջ բերող գործոնը հարվածն է, պատճառը՝ աչքի անոթի գերլցվածությունը, հիվանդությունը՝ ակնային երակի խցանումը, դրսևորումը՝ տեսողության կորուստը⁴²: Այսինքն, արտաքին ախտածին գործոնները, որոնք ազդում են օրգանիզմի վրա, առաջացնում են ոչ թե հիվանդությունը, այլ այդ հիվանդությունը ծնող պատճառը մարմնում: Իսկ պատճառն, իր հերթին, առաջ է բերում հիվանդություն: Այսպիսի տարբերակումը Հերացու մոտ նկատելի է հենց վերնագրերի ձևակերպման մեջ. «Մեկօրյա ջերմի մասին, որի պատճառը տաֆ կերակուրից է ծագում», կամ «...որի պատճառը բարկությունից է լինում», կամ «...որի պատճառը ցրտից է լինում կամ անբնականից»: Եվ ոչ թե՛ «...որի պատճառը տաֆ կերակուրն է, ցուրտը կամ

⁴² Ибн Сина, ч. 1, сс. 74-75.

անֆնությունը»։ Ակնհայտորեն, ջերմի պատճառն այդ գործոնները չեն համարվում, սակայն ջերմի անմիջական պատճառը ծագում է հենց այդ գործոններից։

Երբեմն էլ ջերմի պատճառ է դառնում որևէ ուղեկցող հիվանդություն։ Օրինակ, «Ջերմ, որ լինում է ժանտախտային հիվանդությունից հետո», կամ «ջերմ, որ լինում է փորլուծությունից հետո»։ Կարևոր է նաև ջերմերի պայմանավորումը այս կամ այն հեղանայությամբ, ըստ որի տարբերում են արյունային, լորձային, դեղնամաղձային և սևամաղձային ջերմեր։

Ախտորոշման կարևոր մեթոդ էր համարվում անոթագրակի շոշափումն ու դրա վիճակի որոշումը։ Մեզ հասած միջնադարյան բժշկարաններում մեծ նշանակություն է տրվում անոթագրակի նիշտ բնութագրմանը։ Բժիշկը, որը հիվանդության ախտորոշման ժամանակ չէր կարողանում գնահատել անոթագրակով ստացված տվյալները, համարվում էր թերուս⁴³։

Հերացին անոթագրակը հետազոտում էր հիվանդության տարբեր փուլերում։ Օրինակ, նա նկարագրում է, որ «ֆառօրյա» ջերմի սկզբում, երբ սկսվում է սարսուռ և «մարմինը սառչում է», անոթագրակը լինում է թույլ, դանդաղ և փոփոխական։ Երկրորդ փուլում, երբ սարսուռն ավարտվում է և սկսվում է տենդը, անոթագրակը մի փոքր ավելի հաճախանում է, քան նոպայի սկզբում էր։ Նոպայի վերջում անոթագրակը կրկին դառնում է դանդաղ, թույլ և փոփոխական։ Այսինքն, սա նաև ցուցանիշ էր բուժման փուլերը և բուժական միջոցառումները նիշտ հաշվարկելու համար⁴⁴։ Չափազանց կարևոր էր համարվում անոթագրակի և մեզի, կղանֆի, խորխի, փսխման զանգվածի, այլ հետազոտություններով ստացված տվյալների համադրումը։

«Ջերմանց մխիթարություն» գրքի բովանդակությունը

Գիրքը կազմված է 46 գլխից և 19 դեղատոմս պարունակող հավելվածից, որի հեղինակային պատկանելիությունը վիճարկվում է։ Այդ հավելվածը բացակայում է «Գագիկ-Հեթումեան» բժշկարանի երկու ձեռագրերում (Գ և Դ)։ Վերջիններիս մեջ բացակայում են նաև առաջին տեսակի ջերմերին

⁴³ А. С. Кцоян, *Мхитар Герацци – врач XII века*, с. 23.

⁴⁴ Տե՛ս խորագրից հետո շարադրված հատվածում։

նվիրված 19 գլուխները, որոնց մասին սակայն հիշատակում կա հետագա հատվածներում:

«Ջերմանց մխիթարութիւն» երկը սկսվում է Հերացու նախաբանով, որի մեջ կարն տեղեկություններ ենք գտնում ինչպես հեղինակի մասին, այնպես էլ գրքի ստեղծման շարժառիթների: Հայտնելով, որ արաբները ևս «նախկին իմաստունների նման»⁴⁵ լիարժեք և կատարյալ բժշկական արվեստ ունեն, Հերացին միաժամանակ ցավով արձանագրում է, որ հայ բժիշկների երկերը հեռու են լիարժեք և կատարյալ համարվելուց, քանի որ ներկայացնում են միայն հիվանդության ընթացքն ու բուժումը՝ չպարունակելով «նախագիտութիւն», որը «իմաստն ու վարդապետությունն» է բժշկական արվեստի: Հետևաբար, նա անհրաժեշտ է համարում այնպիսի բժշկագիտական երկերի ստեղծումը, որոնք կներառեն տեղեկություններ հիվանդությունների պատճառագիտության և ախտածնության մասին, ինչպես նաև ախտաբանական երևույթների նկարագրություններ և բուժական միջոցառումների ամբողջական համալիր՝ ներառյալ հիվանդի խնամքն ու սննդակարգը:

Նախաբանից և դրան հետևող ցանկից հետո «Հաւաքումն համառատ և պատմութիւն նախագիտութեան և ստածումն բժշկութեան վասն երեք ազգ ջերմերոյն միայն» խորագիրն է: Ըստ Վահրամ Թորգոմյանի, խորագրին հաջորդող՝ «Ասացեալ ի բանից...../մինչև/... գեղջուկ բարբառով այսպէս, եթէ» հատվածը օտարամուտ է, գալիս է նախօրինակից և հեղինակի խոսքին է հյուսված որպես ծանոթություն⁴⁶: Այդ կտորի, ինչպես և դրան հետևող հատվածի հեղինակն ակնհայտորեն Հերացին չէ. «Ի բանից Մխիթարայ Հերացոյ իմաստուն և ճարտար բժշկի թարգմանեալ ստուգաբան և անսղալ. և ուսուցանէ օրինակօք, եթէ զի՞նչ է ջերմն, և որպէս լինի ջերմն, և զպատճառսն թէ ուստից ընծայի ջերմն: Նոյնպէս և զնշանքն և զպատահմունքն, որք զկնի ջերմանն լինի, և ապա զստածումն և զբժշկելն, զամէն մէկ ուրիշ ուրիշ օգնականութեամբն Աստուծոյ ցուցանէ....»⁴⁷:

⁴⁵ Ի նկատի ունի հույն իմաստուններին:

⁴⁶ Վ. Թորգոմեան, «Հայ բժշկական ձեռագիրք», *Արևիկ*, 1889, էջ 3:

⁴⁷ Տե՛ս խորագրից հետո շարադրված հատվածում:

Հետագա նյութը շարադրված է Հերացու խոսքով, որտեղ առանձին գլուխներով ներկայացված են ջերմերի բազմաթիվ տեսակների «նախագիտություն»-ը, «ստածում»-ը և բուծումը: Այս բոլորը վերջում ընդհանրացվում է հիվանդության փուլերի մասին բավականին ծավալուն վերլուծությամբ (գլուխ 46):

Հիվանդությունների փուլերը

Հերացին նկարագրում է ջերմերի (և ցանկացած հիվանդության) չորս փուլ. առաջին փուլում հիվանդաստեղծ սկիզբը՝ որոշ ժամանակ գործելով անախտանիշ, սկսում է դրսևորվել առաջին թույլ նշաններով, իսկ հիվանդի բնությունը պատրաստվում է հիվանդության դեմ պայքարի: Տպավորիչ նկարագրությունը, թե բնածին տափությունը խեղդվում է ախտածին նյութով, միջնադարյան բնախոսության առանցքային պատկերացումներից է: Չնայած դրան, այս փուլում դեռևս հիվանդության «եփման» կամ հասունացման որևէ նշան չի նկատվում: Զի նկատվում նաև «եփմանը» հակադրվող որևէ երևույթ: Սա հիվանդության գաղտնի կամ ինկուբացիոն շրջանն է:

Երկրորդ փուլում մարմնի բնածին տափությունը սկսում է ակտիվորեն գործել, որպեսզի դիմակայի ախտածին նյութի ներգործությանը, և ի հայտ են գալիս «եփման» կամ դրան հակադրվող նշաններ: Սա այն շրջանն է, երբ ուժգնանում է բնության և նյութի միջև պայքարը և նկատելի է դառնում, որ պայքարողներից մեկը (ավելի հաճախ՝ հիվանդությունը) գերակայություն է ստանում մյուսի նկատմամբ: Հիվանդությունը սկսում է զարգանալ ու արտահայտվել: Բնական գործառույթները թուլանում են: Թեպետ օրգանիզմը պայքարում է, բայց աստիճանաբար ի հայտ են գալիս և դրսևորվում այն բոլոր ախտանշանները, որ բնութագրում են հիվանդության կլինիկական պատկերը: Սա ջերմի անման շրջանն է:

Երրորդ փուլում հիվանդությունը հասնում է իր բարձրակետին, տեսանելի են դառնում նյութի հասունացման և հասունացմանը հակադրվող բոլոր երևույթները: Դա մի սահման է, որից ավելի ախտանշանները չեն կարող զարգանալ: Եվ լինում է հիվանդության ընթացքի կանգ: Այդ ժամանակ երևում են

նշաններ, որոնք հուշում են՝ արդյո՞ք օրգանիզմը կարող է հաղթահարել հիվանդությունը, թե՞ ոչ: Սա կոչվում է հիվանդության լուրսն կամ կատարման փուլ:

Չորրորդ՝ վերջին, նվազման փուլում բնածին տափությունը տիրապետում է նյութին, ննշում նրան և մաս-մաս փանդում նրա ամբողջականությունը: Այդ ժամանակ ախտածին նյութը դառնում է թեթև, մղվում է դեպի վերջույթներ և այնտեղ կուտակված մնում այնքան, մինչև աստիճանաբար ներծծվի: Սակայն Հերացին զգուշացնում է այս իրավիճակի անկայունության մասին, քանի որ զգոնության թուլացման և բուժման ընդհատման հետևանքով նյութը կարող է կրկին վերականգնել իր ուժը և մարմնի ծայրամասերից հետ վերադառնալ դեպի գլխավոր օրգաններ: Այդ դեպքում հիվանդությունը կկրկնվի:

Եթե բուժումը լիարժեքորեն կատարվում է, ապա հիվանդությունն աստիճանաբար թուլանում է, երևույթները նվազում են և մարում: Մարմնի բնությունը վերջնականապես հաղթահարում է այն, և մարդը թեթևություն է զգում⁴⁸:

Հերացին կարծում էր, որ եթե բժիշկը լավ իմանա այս փուլերի նկարագիրը, նա կարող է նախապես եզրակացնել հիվանդի վիճակի, հիվանդության ելքի, դրա սուր կամ քրոնիկ ընթացքի մասին, և ամենակարևորը՝ կկարողանա ավելի արդյունավետ և ճիշտ կազմակերպել բուժումը:

Հիվանդության անբարենպաստ ընթացքի դեպքում հիվանդները մեծ մասամբ մահանում են երրորդ փուլում, բայց դա կարող է լինել նաև երկրորդում: Իսկ չորրորդ փուլում մեծ է լիարժեք ապափնման հավանականությունը: Այս փուլում մահը վկայում է, որ հիմնական հիվանդությունը բարդացել է: Այդպիսի ելք հնարավոր է, երբ լինում է բժշկական սխալ, ինչպես նաև՝ երբ հիվանդը չի ենթարկվում բժշկին, չի կատարում նրա ցուցումները:

Բոլոր փուլերում չափազանց կարևոր է «բնության ուժի» դերը, որի մասին խոսել ենք վերևում: Դա, ըստ էության, մարմնի ինֆնապաշտպանության և ինֆնակարգավորման ունակությունն է, որը շեշտադրում է նաև Հերացին: Եթե «բնության ուժերը» ընկերակցում և համագործակցում են բուժման գործընթացի հետ, արդյունքն անհամեմատ լավն է լինում:

Հիպոկրատեսից մինչև հիմա, 2500 տարի, բժիշկ-հետազոտողի խնդիրն է օրգանիզմի ինֆնավերականգնման, հիվանդության դեմ սեփական պայքարի,

⁴⁸ Հիվանդության փուլերի մասին տե՛ս երկի ԽՉ (46) գլխում:

օրգանիզմի դիմադրողականության և մարդկանց մոտ այդ կարողությունների խիստ տարբերության ընկալումն ու մեկնաբանումը: Հիպոկրատեսի առաջարկած կենսուժի (*physis*) գաղափարը Գալենոսը լրացնում է գիտակից գերբնական ուժի կամ մարմնի խորքերում առկա անհայտ ուժի նշանակությամբ, որը մարմնի տվյալ հատվածին գիտելիքներ է փոխանցում իր ինքնակարգավորման և ինքնավերականգնման մասին՝ թե ինչպես է պետք ինքնուրույն գործել այս կամ այն իրավիճակում: Ըստ Գալենոսի, այս երևույթը մարմնի մշտական ինքնանաճողական ունակություն է, գուցե ո՛չ բանական, բայց ավելին, քան սովորական միտում կամ մղում: Դա որոշակի կանխագագում և հարմարում է ստեղծված իրավիճակին, տեղային ինքնակառավարման կարողություն⁴⁹: Սրանից ելնելով, Գալենոսն ասում էր, որ բժիշկը պետք է բուժմանը մասնակցություն ունենա միայն հիվանդության զարգացման երրորդ փուլում, այսինքն այն ժամանակ, երբ կհամոզվի, որ հիվանդի օրգանիզմն ի վիճակի չի հաղթահարելու այն: Միսիթար Հերացին այս մասին բոլորովին այլ կարծիք ուներ: Նա պնդում էր, որ չի կարելի անուշադրության մատնել որևէ, թեկուզ աննշան ախտաբանական երևույթ, այլ պետք է անհապաղ միջոցներ ձեռնարկել և բուժել այն, որպեսզի չզարգանա և չդառնա անհաղթահարելի: Նա կարծում էր, որ նույնիսկ թեթև հիվանդությունը ուշադրությունից դուրս թողնելու և ուշացնելու դեպքում, ուժգնանալով կարող է տարածվել և հաղթել մարմնին⁵⁰:

Ճգնաժամի մասին

Սուր ջերմերի ժամանակ հիվանդության երրորդ փուլը հանգուցալուծվում է ճգնաժամով, որը սովորաբար լինում է 3-րդ, 4-րդ, 7-րդ, 14-րդ, 21-րդ և ամենաուշը՝ 40-րդ օրը: Ճգնաժամը (կրիզիս) հիվանդի հետագոտման և վերահսկման գործընթացի ամենակարևոր փուլերից մեկն էր համարվում: Այն

⁴⁹ А. Дебрю, «Гален об анатомии и душе», пер. Б. Л. Лихтермана, *Общие вопросы истории и философии медицины, История медицины*, т. 2, 2015, № 2, с. 165-171 (с. 168-169), տե՛ս նաև **Նեմեսիոս Եմեսացի**, *Մարդու բնության մասին*, էջ 56:

⁵⁰ Տե՛ս խորագրից հետո շարադրված հատվածում:

մեկնաբանվում էր իբրև անսպասելի բեկում՝ դեպի հիվանդության անագնացում կամ դեպի ապափնում: «Հույներն այն անվանում են դատավնդի օր՝ հիվանդածին տարրի և բնության միջև՝ իբրև դատավարության երկու կողմերի: Իսկ արաբներն ու պարսիկներն այն անվանում են «բուրհան», այսինքն՝ հիվանդության և բնության միջև կռվի օր, երբ կամ հիվանդածին նյութն է հաղթում մարդկային բնությանը և վնասում, կա՛մ բնությունն է հաղթում հիվանդությանը և սկսվում է ապափնում»⁵¹: Ըստ Հերացու, ցանկացած հիվանդություն դադարում է կա՛մ ճգնաժամի ճանապարհով, կա՛մ հիվանդածին նյութի ներծծման: Վերջինս ավելի հաճախ լինում է բռնիկական հիվանդությունների ժամանակ, մինչդեռ ճգնաժամը հատուկ է սուր ընթացքով հիվանդություններին: Նույն կերպ էլ ցանկացած կործանարար հիվանդություն սպանում է կա՛մ ճգնաժամի միջոցով, կա՛մ հյուծման, երբ ուժերը և բնածին տալիքները աստիճանաբար սպառվում են⁵²:

Միջնադարյան բժիշկները տարբերում էին դրական ճգնաժամ (բեկում դեպի ապափնում) և բացասական (բեկում դեպի վատթարացում), ինչպես նաև՝ լիարժեք և ոչ լիարժեք: Թեթև էր համարվում լիարժեք, հուսալի, ակնհայտ և որոշակի դրսևորումներով ճգնաժամը, երբ բնությունը կամ լիովին հեռացնում է ախտածին նյութը, կամ տեղափոխում մարմնի ավելի անվտանգ մասեր: Լիարժեք ճգնաժամ սովորաբար նկարագրվում է խոնավ և տափ հեղահյութերից առաջացած հիվանդությունների ժամանակ, եթե, իհարկե, հիվանդի «ուժերը» բավարար են: Իսկ նյութի տեղափոխմամբ ուղեկցվող ճգնաժամը լինում է մարմնի բնության ուժերի թուլացման և նյութի թանձրացման դեպքով⁵³: Ենթադրվում էր, որ այս երևույթի (ճգնաժամի) առաջացումը պայմանավորված է մի շարք գործոններով, որոնք օրգանիզմ ներթափանցած հիվանդածին նյութի արագ «եփման» և օրգանիզմից դրա հեռացման գործում համագործակցում են մարմնի բնության հետ կամ խանգարում են նրան: Եթե ճգնաժամի նախնական նշաններն ի հայտ էին գալիս նախքան հիվանդության հասունացումը, կանխատեսում էին վատ ելքով ճգնաժամ:

⁵¹ Անդ:

⁵² Հերացի, գլ. ԽԶ, հմմտ. **Ибн Сина**, ч. 3, с. 24:

⁵³ Անդ:

Սառնությունը ուղացնում է հասունացումը, հետևաբար, ուշ է վրա հասնում նաև ճգնաժամը: Հոգեկան տվայտանքները նույնպես ազդում են դրա առաջացման և ընթացքի վրա⁵⁴: Բարորակ հիվանդությունների ժամանակ ճգնաժամը երբեմն ուղանում է, քանի որ բնությանը ոչինչ չի սպառնում և այն կարող է սպասել, մինչև կլինի նյութի լրիվ հասունացում: Բայց մահացու հիվանդությունների ժամանակ բնությունը շտապում է և ճգնաժամը հաճախ լինում է ժամկետից շուտ:

Մարմնի յուրաքանչյուր օրգան ճգնաժամային արտազատուկը դուրս բերելու իր ձևն ունի: Ստամոքսից այն դուրս է գալիս փսխման միջոցով, գլխից՝ քրտինքն արյունահոսության, լյարդից՝ մեզի միջոցով, աղիներից՝ փորլուծությամբ և այլն: Ամենակտրուկ և բեկմանն ավելի մոտիկ ճգնաժամը բթից արյունահոսությունն է, քանի որ դրա միջոցով նյութի հեռացումը լինում է անմիջապես: Արագությամբ հաջորդը մարմնի բնության թուլացումն է՝ փորլուծությունը, հետո փսխումը, առատ միզարտադրությունը և գոլորշիացումը (առատ ֆրոնարտադրությունը): Ճգնաժամի արտահայտություն էին համարվում նաև ուռուցքները⁵⁵:

Դրական ճգնաժամը վկայում է մարմնի բնության հաղթանակի մասին, իսկ անբավարարը ցույց է տալիս բնության և նյութի շարունակվող պայքարը: Եվ քանի որ այդ պայքարը որևէ կերպ չի հանգուցալուծվել, հնարավոր չի պնդել, որ բնությունը հաստատ կհնազանդվի: Որովհետև նման իրավիճակներում բնությունը պակասեցնում է ուղադրությունը իր մյուս բոլոր գործառույթների նկատմամբ և իրեն լիովին նվիրում է հիվանդությանը՝ դրա դեմ հանելով իր բոլոր ուժերը: Հիվանդության օրերին մարմնի չորացումը ցույց է տալիս, որ ճգնաժամն ուղանում է⁵⁶:

⁵⁴ **Ибн Сина**, ч. 3, с. 26.

⁵⁵ Նկատի ունի՝ թարախապալար, բորբոքային ուռուցք, բուրբոն, գանգրենա, կարմիր քամի, ծաղիկ, անգինա, խոցեր: Անդ, էջ 25, 30:

⁵⁶ **Ибн Сина**, ч. 3, с. 30, այս մասին տե՛ս նաև ծնթ. 8:

Ջերմի երեք հիմնական տեսակները

Հերացու «Ջերմանց մխիթարություն» գիրքը ջերմերի երեք հիմնական տեսակների մասին է, որոնք կարևոր էին համարվում նրանով, որ մյուս հիվանդություններից ավելի հաճախ էին հանդիպում: Ջերմախտը՝ արյան ու կենսաշնչի հետ տարածվելով և ախտահարելով ամբողջ մարմինը, հաճախ իր հերթին դառնում է այլ հիվանդությունների առաջացման պատճառ: Դրա երեք տեսակները կապում էին մարդկային մարմինը կազմող երեք հիմնական կառուցվածքային տարրերի հետ՝ կենսաշնչի, հեղահյութերի և պինդ հյուսվածքների:

Ջերմի առաջացման մեխանիզմն ավելի դյուրընկալելի դարձնելու համար, Հերացին՝ Գալենոսի օրինակով, մարդու մարմինը համեմատում էր բաղնիքի հետ, որտեղ բաղնիքի պատերը համապատասխանում էին շոր ու պինդ օրգաններին, ջուրը՝ նրա մեջ շրջանառող արյանն ու մյուս հեղահյութերին, իսկ տաք օդը՝ կենսաշնչի երեք տեսակներին (կամ ոգիներին): Դրանցից յուրաքանչյուրի գերտաքացման ժամանակ անխուսափելիորեն տաքանում են նաև մյուսները:

Նախ, ֆննարկենք կենսաշնչի (պնևմայի) երեք տեսակների կամ երեք ոգիների էությունն ու ընդհանուր բնութագրերը:

Ըստ Գալենոսի, օդի հետ շրջանառող արտաքին պնևման կամ համաշունչը՝ շնչառության միջոցով մուտք գործելով մարմին, ձևափոխվում է ներքին՝ էնդոգեն պնևմայի կամ կենսաշնչի: Այն սննդի հետ միասին նախ վերամշակման է ենթարկվում լյարդում՝ վերածվելով «բնութեմական կամ ֆիզիկական ոգու» (*spiritus naturalis*): Լյարդից այն արյան հետ տեղաշարժվում է դեպի մարմնի բոլոր մասերը, այդ թվում՝ դեպի սիրտը, որտեղ էլ խառնվելով տիեզերական համաշնչի հետ՝ դառնում է «կենսական» կամ «կենդանության» ոգի (*spiritus vitalis*): Ապա ձախ փորոքից անցնելով շնչերակային համակարգ, իսկ հետո՝ ուղեղ, ընկնում է «հրաշալի ցանց» (*rete mirabile*) և իբրև «հոգեկան» կամ «զգայության» ոգի (*spiritus animalis*) նյարդերով տարածվում է

ողջ մարմնում⁵⁷: Այսպիսով, ըստ Գալենոսի, բնութենական (ոմանք անվանում են՝ «անական») ոգին կամ շունչը ձևավորվում է լյարդում, և ապահովում է մարմնի անը: Կենդանության ոգին ձևավորվում է սրտում, շարժվում է զարկերակներով և զարկերակային արյան հետ միասին պատասխանատու է մարմնի մասերի կենսագործունեության համար: Զգայության ոգին ձևավորվում է գլխուղեղում և տեղաշարժվում է նյարդերի հետ՝ ապահովելով մարմնի զգայական և շարժողական գործառույթները:

Կենսաշունչը՝ բնատուր համարվելով մարդու համար, սնվում և նորացվում է տիեզերական համաշնչով, որը, ընկալվելով որպես տիեզերքի և ողջ նյութական աշխարհի գլխավոր շարժիչ ուժ, համարվում էր նյութերը կամ իրերը համընդհանուր կապի մեջ պահող էություն: Օրգանիզմում իրականացվող նյութափոխանակության և, ընդհանրապես, բոլոր ֆիզիկական և հոգեկան գործառույթների կարգավորումն, ըստ էության, պայմանավորում էին կենսաշնչով՝ դրա հետ կապելով նաև այն գաղափարը, որ նյութափոխանակության հավասարակշռությունը տիեզերքի միասնականության արդյունք է⁵⁸:

Մեկօրյա ջերմ

Ըստ Հերացու, կենսաշնչի ախտահարումն առաջացնում է մեկօրյա ջերմ⁵⁹: Այս ջերմն այդպես է կոչվում, քանի որ դրա բոլոր փուլերն ընթանում և ավարտվում են ֆսանչոս ժամվա ընթացքում: Մեկօրյա ջերմի ժամանակ դրսևորվող ախտանշանները չեն ուղեկցվում օրգանական փոփոխություններով: Առանցֆայինը անհարմարության զգացումն է, թուլությունը, առկա են զանազան տհաճ երևույթներ, որոնք կարող են վերանալ համապատասխան խնամքի պայմաններում, նույնիսկ առանց բուժման: Նույն կերպ է ընթանում որոշ ծանր հիվանդություններից հետո օրգանիզմում ձևավորված թույլ և ուժասպառ վիճակը:

⁵⁷ Клавдий Гален, *О назначение частей человеческого тела*, пер. С. П. Кондратьева, под ред. и с примеч. В. Н. Терновского, Москва, сс. 45-48.

⁵⁸ Д. А. Балалыкин, «Физиологический эксперимент как основа аргументов Галена в полемике с оппонентами», *shok@nmt.msk.ru*, с. 17-18, տե՛ս նաև ծնթ. 12:

⁵⁹ Ամիրդովլաթն այն անվանում է «ամենօրյա» (տե՛ս *Օգոստն բժշկութեան*, էջ 485-491):

Այս ջերմերի անմիջական պատճառները կարող են առաջանալ տաֆ կերակուրից, շոգից, տաֆ ֆամիներից (տաֆ անապատային ֆամուց՝ սամուից), ցրտից, տաֆ ջրով լվացվելուց, սրտխփոցից ու հաճախասրտությունից, հոգեկան անհավասարակշիռ վիճակից, հոգսից ու դառնությունից, անհանգստությունից, այտուցներից, ցավից, ավելորդ սննդից կամ ֆաղցից, երկարատև մտավոր կամ ցանկացած ծանր ֆիզիկական աշխատանքից առաջացած գերհոգնությունից և այլն: Այս ջերմերից յուրաքանչյուրին Հերացին առանձին գլուխ է հատկացրել, որտեղ նկարագրում է դրանց պատճառները, ախտաբանությունը, բուժումն ու խնամքը: Բուժումն ընտրվում է ելնելով պատճառներից և տարվում հակառակը հակառակով բուժելու խիստ նախանշված սկզբունքով: Այսինքն, նշանակվում են միջոցներ, որոնք գործում են հիվանդության պատճառի և ախտանշանների հետևանքով ձևավորված որակներին հակառակ: Օրինակ, Հերացին նկարագրում է ջերմ, որն առաջացել է տաֆ բնությամբ սննդի ընդունումից⁶⁰: Այս ջերմն առաջացնում է գլխացավ, բերանի չորություն, ծարավ, դեմքի և աչքերի կարմրություն, որ լինում է դեպի գլուխ բարձրացած տաֆ գոլորշիների պատճառով⁶¹: Այդպիսի դեպքերում խորհուրդ էին տրվում բնությամբ սառը միջոցներ՝ ինչպես ներքին օգտագործման, այնպես էլ գլուխն օծելու և բույրաբուժության ձևով:

Կամ՝ արեգակնային տապից, տաֆ անապատային ֆամիներից և սաստիկ տաֆություն ապահովող այլ գործոններից առաջացած ջերմերի դեպքում գլուխն ավելի տաֆ է լինում, ֆան մարմնի մյուս մասերը, իսկ անոթազարկը թույլ և հաճախակի: Մխիթարն առաջարկում է անհապաղ օգնություն ցուցաբերել՝ կաթվածի վտանգը կանխելու համար, որովհետև «այս ջերմն ավելի գլուխն է վնասում, ֆան սիրտը»⁶²: Հիվանդին պետք է տեղափոխել հով տարածք և տալ հոտոտելու սառը բնությամբ ծաղիկներ ու տարբեր հոտավետ բաղկացություններ, օրինակ՝ սանտալ և ֆափուր: Նաև գլուխը թրջել նմանատիպ լուծույթներով: Վիճակը թեթևանալուց հետո խորհուրդ է տրվում լոգանք, ապա՝ սառը բնությամբ ըմպելիք՝ օրինակ, գարեջուր:

⁶⁰ Տաք սնունդ են համարվում, օրինակ, պղպեղը, կոճապղպեղը, անիսոնը, արաբական ակացիան, սպիտակ կիրը և այլն:

⁶¹ Նկարագրությունը նման է հիպերտոնիկ կրիզի:

⁶² Հավանաբար, ակնարկ է ներգանգային ճնշման բարձրացման:

Մեկօրյա ջերմի պատճառ կարող է լինել շատակերությունը, որի հետևանքով ստամոքսը թուլանում է և չի կարողանում «եփել» սննդի մեծ քանակը, որն արդյունքում փչանում է ստամոքսում: Օրգանիզմն ամեն կերպ, հիմնականում փսխմամբ և փորլուծությամբ, փորձում է ազատվել այդ անմաքս ու փչացած կերակուրից: Սաստիկ ծարավի հագեցմանն ուղղված հեղուկի մեծածավալ ընդունումը նորացնում է վնասակար նյութի խտությունը:

Մեկօրյա ջերմ կարող է առաջանալ նաև ցրտից, որը ջրազրկում, չորացնում է մարմինը: Մարմնի բնության խառնվածքի փոփոխությունը դեպի սառնություն, թույլ չի տալիս նաև մեզի լիարժեք «եփում» և հասունացում: Հետևաբար, մեզն անգույն է լինում, իսկ մարմնում մեծանում է թունավոր նյութերի քանակը, որոնք չեն կարողանում հեռանալ մեզով: Այդ պատճառով, նույնիսկ բնական ջերմության պահպանման նպատակով, Հերացին թույլ չէր տալիս մարմինն օժել տաքացնող յուղերով, քանի որ այդ կերպ կխցանվեին մաշկի անտեսանելի ծակոտիները: Հակառակը, նա խորհուրդ էր տալիս ամեն կերպ խթանել ֆրոնարտադրությունը: Իսկ ջերմը խաղաղվելուց հետո առաջարկում էր լոգանք՝ մարմնի տարբեր մասերում կուտակված թունավոր նյութերից հնարավորինս արագ ազատվելու համար: Առատ ֆրոնարտադրությունից և հիվանդի թեթևացումից հետո միայն կարելի էր մերսել և յուղերով օժել մարմինը՝ բնական ջերմությունը պահպանելու և վրա հասած սառնությունը չեզոքացնելու նպատակով:

Զայրույթից կամ գերհույզից առաջացած ջերմին բնորոշ է դեմքի մերթկամիւր, մերթ դեղին երանգավորումը: Կարմրության պատճառ էր համարվում արյան եռվը սրտի շուրջ, իսկ դեղնության պատճառ՝ արյան կուտակումը սրտի ներսում: Նկարագրվում է նաև սրտխփոց և լեցում, շոշափելիս պինդ անոթազարկ: Սրտխփոցն, ըստ Հերացու, մարմնի ուժի ցուցանիշ է, իսկ անոթի պատի պնդությունը՝ բնական տաքության արտահայտվածություն:

Մեկօրյա ջերմ կարող է առաջանալ մտահոգությունից և տրտմությունից, որոնք ընդհանուր գծերով նման են իրար, բայց տարբեր սկիզբ ունեն: Առաջինը ծագում է «զգայության հոգուց», այսինքն, խնդիրն ուղեղում է, իսկ երկրորդը՝ «կենդանության հոգուց», որ գտնվում է սրտում, այսինքն, պատճառը հուզական վիճակն է: Ըստ Հերացու, հաճախ մտահոգություն է առաջանում

վախերից, որոնք չորացնում են մարմինը և կարմիր են դարձնում մեզը: Ենթադրվում էր, որ վախի ժամանակ մարմնի ողջ շերտությունը ընթանում է դեպի սիրտ, այդ պատճառով էլ դող է առաջանում և վերջույթները սառչում են: Վախի նման բնախոսական բացատրություն՝ իբրև հոգեվիճակ, որն ընթանում է մարմնի մակերևույթի շերտության իջեցմամբ, նրա սառեցմամբ և սրտում կենսաշնչի ու արյան կենտրոնացմամբ, գտնում ենք նաև Նեմեսիոս Եմեսացու⁶³ և Գալենոսի մոտ⁶⁴: Իսկ Ամիրդովլաթը շատ հակիրճ է ձևակերպում. «հոգին մարմնի մեջ փախչում և հասնում է սրտին»⁶⁵:

Տրտմության վերաբերյալ Հերացին բերում է Մասուայի որդու (Մունամադ Բին Մուսայի) մեկնաբանությունը, ըստ որի տրտմությունն առաջանում է սրտի ներսում կուտակված կենսաշնչից և բնական տափությունից: Իսկ Նեմեսիոսն իբրև տրտմության գործարան ներկայացնում է ստամոքսամոտք, քանի որ սա է զգում տրտմության առաջին ազդակը՝ ծակոցի կամ տհաճ զգացողության ձևով: Այնուհետև առաջանում է մաղձի ներհոսք դեպի ստամոքսի խոռոչ: Եվ մինչև փսխում չառաջանա ու մաղձը դուրս չբերվի ստամոքսից, տրտմությունը չի դադարի⁶⁶: Այս դեպքում առաջացած շերտի ժամանակ նույնպես մեզը նկարագրվում է կարմիր, իսկ անոթագարկը՝ բարակ ու փոքր:

«Հյուծող ջերմ»

Եթե մեկօրյա ջերմը ձգձգվում է կամ արտաքին ներգործությունն ուժեղ է, երկարատև և ագրեսիվ, առաջանում է ջերմի մյուս տեսակը, որը կոչվում է «հյուծող»: Այս շարքում հիմնականում նկարագրվում են ֆրոնիկական կամ երկարատև ընթացքով հիվանդություններ, որ առաջանում են օրգանիզմի գերհոգնածության, գերլարվածության, գերհոյզերի, մտավոր և ֆիզիկական

⁶³ Նեմեսիոս Եմեսացի, *Յաղագի բնության մարդը*, էջ 257:

⁶⁴ Gal. De Hipp. et Plat., **К. Гален**, *Сочинения*, т. 3. *Об учениях Гиппократы и Платона*, Москва, 2016, кн. 2.7.

⁶⁵ Ամիրդովլաթ Ամասիացի, *Օգուտ Բժշկության*, էջ 486:

⁶⁶ Նեմեսիոս Եմեսացի, *Յաղագի բնության մարդը*, էջ 258:

Ժանրաբեռնվածության հետևանքով կենսուժի սպառման կամ դիմադրողականության անկման ու թուլության պայմաններում: Այս երևույթները տաֆացնում ու չորացնում են մարմինը: Դրանց երկարատև ազդեցությունը ուժասպառ է անում մարդուն, թուլացնում կենսունակությունը, որի հետևանքով առաջանում են տարբեր հիվանդություններ:

Ավելի հաճախ հիվանդանում են 20-40 տարեկանները, որոնց օրգանիզմում առանց այդ էլ ակտիվ են տաֆ գործընթացները: Հյուծող ջերմը կարող է ընդգրկել ողջ մարմինը կամ լինել տեղային: Վերջինիս օրինակներ են՝ կարբունկուլը, մաշկի թարախաբշտային հիվանդությունը (պիոդերմիա), տարբեր բարորակ ուռուցքներ և այլն: Սրանք չեն նույնացվում ընդհանուր վարակային գործընթացների հետ, որոնք ջերմի բոլորովին այլ տեսակ են և կոչվում են «բորբոսային»: Նկարագրված թարախային վիճակներն առաջանում են խառնվածի փոփոխության և կենսուժի թուլացման արդյունքում մարմնի շուրջ մշտապես առկա որոշ հարուցիչների (ենթադրաբար՝ ստրեպտո-ստաֆիլակոկային բակտերիալ խմբեր, միկոբակտերիաներ) ակտիվացման պատճառով: Հետևաբար, հյուծող ջերմի ի հայտ գալու իրական հիմքերը մարմնի ներսում են:

Տարածվելով ամբողջ մարմնում, այս ջերմը մի դեպքում արտահայտվում է այրող տաֆությամբ և «բարակ» տենդով, մյուս դեպքում ընթանում է առանց տենդի, որը վատ ցուցանիշ է և վկայում է բնական տաֆության նվազման մասին: Այրող «բարակ» տենդը նույնպես խոսում է օրգանիզմի թույլ ուժերի, ցածր դիմադրողականության մասին, սակայն վկայում է նաև, որ որոշակի ինֆապաշտպանություն, այնուամենայնիվ, առկա է մարմնում:

Հերացին տարբերակում է «հյուծող» ջերմի երեք տեսակ՝ «մեկը մյուսից ծանր»՝ «թառամեցնող», «բարակ» և «փայփայող»: Ախտաբանական գործընթացը ծավալվում է չոր ու պինդ հյուսվածքներում՝ ներգրավելով և աստիճանաբար սպառելով մարմնի բնական խոնավությունը: Այս առիթով Հերացին նկարագրում է մարմնում գործառող չորս տեսակի բնական հեղուկները.

1. Անոթներում շրջանառող չորս հեղահյուսքերի խառնուրդը (արյուն, լորձ, դեղին և սև մաղձ):

2. Հարանոթային տարածության մեջ և գլխավոր օրգաններում եղյալի կամ ցողի նման տարածված նախկին կերակրախյուսի կաթիլները, որոնք թեպետ ենթարկվել են փոփոխության՝ կորցնելով իրենց սկզբնական կառուցվածքը, բայց լիարժեք չեն կայացել և չեն վերածվել որևէ օրգանի մասնիկի: Իբրև սննդաբար նյութ դրանք կարող են հագեցնել մարմնի ֆաղցը, երբ այն ինչ-որ պատճառով զրկված է սննդից:
3. Երրորդ տեսակն այդ նախկին սննդախյուսի թանձրացած մասերն են, որոնք սկսել են վերածվել օրգանի հյուսվածքի՝ հետագա ձևափոխման և նմանեցման շնորհիվ, բայց ըստ էության, սրանք էլ դեռևս լիովին փոխարկված չեն: Տեղակայումը ներքին օրգանների հյուսվածքի մեջ է (հավանաբար, միջբջջային տարածությունում) կամ խոռոչներում:
4. Չորրորդ տեսակի բնական խոնավությունն ամփոփված է մարմնի բոլոր մասերն իրար կապող հոդավորված հատվածներում: Ըստ Իբն Սինայի, այս հեղուկի որոշ ֆանակ առաջանում է սերմնահեղուկի կաթիլից: Սրա մի մասն էլ գտնվում է փոքր անոթների ծայրերի փոսիկներում, որոնք հպվում են օրգաններին և դրանց արյուն են մատակարարում⁶⁷:

«Թառամեցնող» ջերմի սկզբում հիվանդագին գործընթացը տեղակայվում է առաջին խմբի բնական հեղուկներում: Այս ախտաբանական վիճակի նախադրյալները ստեղծվել էին կենսաշնչի փոփոխություններով պայմանավորված հոգեհուզական և ֆիզիկական խնդիրներով (որոնք նաև մեկօրյա ջերմի առաջացման պատճառն են), բայց ոչ դրանց նախնական փուլում, այլ երբ օտար ջերմությունն արդեն փոխանցվել է չորս հեղահյութերին և առաջացրել մարմնի խառնվածքի փոփոխություն: Հենց սկզբից օտար ջերմությամբ ձևավորված վատորակ խառնվածքը տիրապետում է ամբողջ մարմնին, սակայն մարմինը դեռ չի կարողանում զգալ ու գնահատել դա: Հետևաբար, այս վիճակն ընթանում է գրեթե առանց կլինիկական նշանների: Լինում է ընդհանուր

⁶⁷ Այս գաղափարներից շատերը հաճախ բառացի համընկնում են Իբն Սինայի «Կանոն բժշկության» երկում արծարծված մտքերի հետ: Հմմտ. **Ибн Сина**, т. 3, с. 35:

թուլություն, էներգիայի պակաս, ընկճված, անտրամադիր վիճակ: Օրգանիզմը մեծ ուժեր է ծախսում իր բնական խառնվածքը վերականգնելու համար, որի արդյունքում նվազում է նրա դիմադրողականությունը, և պարարտ հող է նախապատրաստվում այլ ախտաբանական գործընթացների համար: Այս վիճակը սովորաբար տևում է երեք օր: Ապա մարմնում ի հայտ է գալիս մշտական, միօրինակ և թույլ տափություն՝ առանց վարակային հիվանդություններին բնորոշ նշանների (դող, ծարավ, շնչարգելություն, ծակոցներ, լեզվի սևություն և չորություն, գլխացավ, մարմնի ցավ, նեխահոտ մեզ և այլն):

«Բարակ» ջերմի ժամանակ օտար տափությունը դուրս է գալիս միջանոթային տարածություն: Սկսում են փոփոխվել նաև փափուկ հյուսվածներում և ներքին օրգաններում տեղակայված հեղուկները: Այսինքն, հիվանդությունը հասնում է Հեռացու նկարագրած երկրորդ և երրորդ խմբի բնական հեղուկներին: Ընթանում են տեղային ախտաբանական գործընթացներ: Ավելի նշանակալի և բացահայտ են դրսևորվում «քառամեցնող» ջերմի կլինիկական նշանները: Կինում է կայուն տափություն, մաշկի խամրած գույն, բայց անոթազարկն «ազատ է մնում» տափության ազդեցությունից: Սննդի ընդունումից հետո ախտանշաններն ավելի են ակտիվանում, և հիվանդը զգում է, որ իր վիճակը վատթարացավ: Հեռացին կարծում է, որ դրա պատճառը մարմնում փակված տափությունն է, որը հանդիպելով սննդին, դուրս է արձակվում: Պլատոնին վկայակոչելով, նա նկարագրվածը նմանեցնում է կրի և ջրի շփմանը, երբ դրանց փոխազդեցության արդյունքում կրի մեջ փակված տափությունն արձակվում է և կիրը հանգչում է: Տափ պայմաններում սննդի արագ օֆսիդացման գործընթացն ավելի շատ է վնասում օրգանիզմին: Այդ պատճառով ասվում է, որ հիվանդի սնունդը հանախ պարզապես սնում է օտար տափությանը:

«Հյուծող» ջերմը համարվում է «ֆայֆայող», երբ տափ գործընթացը հասնում է չորրորդ խմբի բնական հեղուկներին, որ տեղակայված են մարմնի բոլոր մասերն իրար կապող հոդավորումներում: Խզվում են մարմնի ամբողջականությունն ու նրա տարբեր մասերի փոխօգնությունն ապահովող կապերը: Մարդը թուլանում է, կորցնում շարժվելու ունակությունը: Այդպիսով, օրգանիզմի բոլոր բնական հեղուկները սպառվում են, բոլորն ախտահարված են: Անոթազարկը թույլ ու թելանման է: Թույլ է, որովհետև մարմինն ուժասպառ է

և թելանման կամ «փոփր», ֆանի որ կենդանության ոգին և արյունը անոթներում պակասել են: Երակների պատերը չոր են և պինդ, որովհետև բնական հեղուկները մարմնում սպառվել են: Հենց այս վերջին հանգամանքով էր Հերացին բացատրում «բարակ» և «ֆայֆայող» ջերմերի ծանրությունն ու բուժման դժվարությունը: Օտար ջերմը հարանուն կերպով սպառում է մարմնի բնական խոնավությունը, որի որակական և քանակական փոփոխություններով էին պայմանավորում, ինչպես հիվանդության առաջացումը, այնպես էլ բուժման արդյունավետությունը: Մարմնի բնական հեղուկների սպառումն ու չորության հաստատումը բերում է օրգանիզմի պաշտպանական ռեսուրսների հատման: Իսկ «ֆայֆայող» ջերմի ժամանակ չորրորդ բնական հեղուկի սպառման հետ միասին հյուծվում են փափուկ հյուսվածքները, հալվում, ֆայֆայվում ու վերանում է ենթամաշկային ճարպը:

«Հյուծող» ջերմերի շարքին պատկանող հիվանդություններից է «սըլ» կամ «ֆթիզիս» կոչվող «մաշող» ջերմը՝ պալարախտը: Ժամանակակից բժշկությունը նույնպես ընդունում է, որ միկոբակտերիաների հարուցած վարակիչ այս հիվանդության առաջացմանը նպաստում են կյանքի անբարենպաստ պայմանները, թերսնուցումը, երկարատև ֆիզիկական և հուզական լարվածությունը: Հակառակ դեպքում, միայն հարուցչի առկայությունը բավարար չի պալարախտի առաջացման համար:

Սա իր ընդհանուր գծերով նման է հյուծող ջերմերի մյուս տեսակներին: Տարբերակիչ ախտանիշը հազն է, որի պատճառով ախտահարված հեղուկները հալվափվում են թոփերում և տարածվում դեպի մարմնի մյուս մասեր: Ըստ որում, Հերացին հազը դիտարկում է ոչ թե օրգանիզմին օգնող գործոն, որով դուրս է բերվում ախտահարված նյութը, այլ մարմնին ընկնող, տիրապետող ազդեցություն, որի միջոցով հեղուկը կուտակվում է թոփերում՝ խանգարելով հիվանդին բնել, հանգստանալ և ապափինվել: Ախտածին նյութի սուր բնույթը թոփերում խոցերի առաջացման պատճառ է դառնում, եղունգները ձևափոխվում են, լինում է թարախային խորխ, արյունախախտում: Նթե այս նկարագրությունը լիովին կարելի է վերագրել թոֆային պալարախտին, ապա մեկ այլ հեղինակից՝ Պողոսից բերված վկայությունը, ըստ որի «հյուծող» ջերմն ուղեկցվում է թոֆամզի բորբոքմամբ, հարբոխով, ֆթից արտադրությամբ, որն

իջնում է գլխից, երկարատև հագով և ի վերջո՝ նաև թոփերում խոցային մակերեսների առաջացմամբ, կարելի է վերագրել կրուպոզ թոփաբորբին⁶⁸:

Հերացին կարծում է, որ թոփային ջերմերի բուժման դժվարությունը կապված է անընդմեջ ներշնչման և արտաշնչման պատճառով թոփերի՝ մշտապես շարժման մեջ գտնվելու հետ, որի հետևանքով հիվանդին տրված դեղը չի կարողանում երկար մնալ ախտահարված հատվածում, որպեսզի ներգործելու ժամանակ ու հնարավորություն ունենա: Սակայն ապահովելով իրենց կարևորագույն գործառույթը՝ սրտի հովացումը, թոփերը չեն կարող գտնվել դադարի վիճակում, քանի որ նույնիսկ դրանց կարճատև անգործության դեպքում սիրտը «կայրվի»: Նախկինում խիստ ընդունված այս համոզմունքը կիսում էր նաև Հերացին:

Բուժման համար մյուս դժվարությունն այն էր, որ թոփերը նաև համարվում էին «լորձի տուն», դրա հավաքման և կուտակման վայրը, իսկ լորձի հիմնական որակներն են սառնությունն ու խոնավությունը: Խոցը չի կարող չորանալ ու վերականգնվել խոնավ պայմաններում: Ուստի ձևավորված երկու ախտաբանական գործընթացները բուժման հակառակ մոտեցումներ են պահանջում: Մի կողմից ջերմն է, որի բուժման համար անհրաժեշտ են սառն ու խոնավ միջոցներ, մյուս կողմից խոցն է, որը պահանջում է տաք ու չոր միջավայր: Սա դժվարացնում է բուժման ընտրությունը:

«Հյուծող» ջերմի մեկ այլ մեխանիզմ էլ կա, որով առաջանում է, այսպես կոչված «ծերերի հիվանդությունը»: Դրա պատճառը մարմնի բնական տաքության նվազումն է և սառը որակների գերիշխումը: Մարմնում սառը որակների ակտիվացումը պակասեցնում է բնական ջերմությունը: Պետք է ենթադրել, որ սպառվող բնական ջերմությանը փոխարինելու է գալիս «օտար» ջերմությունը: Հակառակ դեպքում, Հերացին հիվանդությունը չէր անվանի «ջերմ»: Այս ջերմի նշաններն են՝ թույլ ու դանդաղ անոթազարկը, որի պատճառը սառնության տիրապետումն է: Այդ նույն պատճառով մեզը բաց գույնի է և «հում», որովհետև սառը միջավայրում չի կարողացել «եփվել»: Արտահայտված է նաև չորությունը (այսինքն՝ մարմինը ջրազրկված է): Բայց Հերացու կարծիքով,

⁶⁸ Ըստ Ա. Կծոյանի ուսումնասիրության՝ «հյուծող» ջերմի այս երեք ձևերը նույն հիվանդության (թոքերի տուբերկուլոզի) ախտաբանական գործընթացի զարգացման տարբեր աստիճաններ են, **А. С. Кцоян, Мхитар Герацц – врач XII века**, էջ 26:

այդպիսի ջերմը միայն ծերերին չէ բնորոշ: Այն հանդիպում է նաև այն երիտասարդների մոտ, որոնց բնական ջերմարտադրությունը նվազել է ինչ-որ երկարատև և ծանր հիվանդության հետևանքով:

Բորբոսային ջերմի և չորս հեղահյութերի մասին

Ջերմի երրորդ տեսակը, որ կոչվում է «բորբոսային», ախտահարում է չորս հեղահյութերը՝ արյունը, լորձը, դեղին ու սև մաղձերը, որոնց առանձնացող շերտերը հնարավոր է տեսնել արյունատար անոթի հատման ժամանակ: Ընդ որում կարելի է տեսնել ոչ միայն դրանց առկայությունը, այլ նաև դրանցից որևէ մեկի գերակշռությունը⁶⁹: Իբն Սինան՝ վկայակոչելով Գալենոսին, նույնպես հայտնում է, որ արյունը խառնված է մյուս երեք հյութերի հետ և դրանցից գատվում է, երբ այն տեղակայում են մարմնից դուրս, ապակյա տարայի մեջ և մի որոշ ժամանակ թողնում դադարի վիճակում: Արագ տարալուծվելով շերտերի՝ անոթի ամենավերևում առանձնանում է փրփուրը կամ դեղին մաղձը, ձվի սպիտակուց հիշեցնող միջին շերտում լորձն է, իսկ ներևի նստվածքը սև մաղձն է: Այս ամենի հետ միասին կա նաև ջրային առանձին զանգված, որի դերը կերակրի նոսրացումն ու տեղափոխումն է, որից հետո այն դուրս է գալիս մեզի հետ: Այսպիսով, պարզ ջրի դերը բավականին սահմանփակվում էր, քանի որ այն սննդարար արժեք չունեւ: Մինչդեռ կենսական հեղահյութերը՝ ձևավորվելով սննդարար կերակուրներից և ըմպելիքներից (լուծույթներից, թուրմերից, եփուկներից), պատասխանատու էին համարվում օրգանիզմի բոլոր գործընթացների համար: «Սննդարար» ասելով, հասկացվում էր մի բան, որն իր կազմությամբ նման էր մարմնին: Իսկ այն, ինչ նման է մարդու մարմնին, չի կարող պարզ նյութ լինել, այլ պետք է լինի խառնուրդ: Մինչդեռ ջուրը պարզ նյութ է⁷⁰:

⁶⁹ **Նեմեսիոս Եմեսացի**, *Մարդու բնության մասին*, էջ 114:

⁷⁰ Հմմտ **Ибн Сина**, ч. 1, с. 42: Հարկ է մեկ անգամ ևս նկատել, որ Հերացու «Ջերմանց մխիթարություն» երկը առավելապես գործնական ձեռնարկ է, իսկ նրա ամենակարևոր սկզբնաղբյուրներից մեկը Իբն Սինայի «Կանոն»-ն է: Հետևաբար, տեսական վերլուծությունների համար ժամանակ առ ժամանակ դիմել ենք և շարունակելու ենք դիմել նաև Իբն Սինայի աշխատությանը՝ փորձելով հնարավորինս ընկալելի դարձնել նյութը:

Չորս հեղահյուրերի հետ կատարվող փոփոխությունները պատկերացնելու և գնահատելու համար անհրաժեշտ ենք համարում ներկայացնել դրանցից յուրաքանչյուրին վերագրվող ֆիզիոլոգիական և ախտաբանական ձևերը:

Արյունը, որը բնույթով տաք ու խոնավ է, իր բնական վիճակում վառ կարմիր է, շատ հաղցր, առանց տհաճ հոտի: Այն իր բարորակ բնույթը կորցնում ու փոփոխվում է կա՛մ սեփական բնության թուլացման և վատթարացման հետևանքով, կա՛մ երբ նրա մեջ ի հայտ է գալիս վատորակ խառնուրդ (լորձի, դեղին մաղձի, սև մաղձի տարբեր փոփոխված տեսակներ, ջրային զանգված), որը փչացնում է արյան որոշ ֆանակ՝ դրա նոսր (ջրային) մասը վերածելով դեղին մաղձի, իսկ թանձր մասը՝ սև մաղձի: Վատորակ խառնուրդը կարող է ձևավորվել հենց անոթների ներսում, կարող է նաև արյուն թափանցել դրսից ու փչացնել այն: Այդպիսի արյունը երբեմն թանձր է, երբեմն ջրիկ, երբեմն սև, երբեմն բաց, փոփոխվում է նաև դրա հոտն ու համը: Այն դառնում է դառը, աղի կամ թթվահամ:

Բնական *լորձն* այնպիսի կազմություն ունի, որ կարող է արագ փոխարկվել արյան, ֆանի որ ըստ նախկինում ընդունված պատկերացումների, լորձը լիովին չհասունացած արյունն է: Այն հաղցր է, մարմնի հետ համեմատած՝ թեթևակի սառը: Սակայն արյան և դեղին մաղձի համեմատությամբ լորձը բավականին սառն է: Բնությունը լորձի համար հատուկ օրգան չի նախատեսել, բայց արյան նման դրա կարիքն ունեն մարմնի բոլոր օրգանները: Այդ պատճառով այն տարածված է ամբողջ մարմնում, ինչպես և արյունը: Երբ օրգաններն ինչ-որ պատճառով զրկվում են սննդի մատակարարումից, լորձը վերածվում է լավորակ արյան, որը դյուրությամբ յուրացնում են ներքին օրգանները:

Լորձի վրա կարող են ներգործել պատահաբար մարմնում հայտնված տարբեր գործոններ, որոնց ուժերն իրենց բնական ջերմությամբ «եփում» են այն, հասցնում հասունացման և սնվում դրանով: Փոփոխված լորձը նույնպես կարող է հաղցրահամ լինել, թեպետ իրականում դա անհամ լորձն է, որին խառնվել է բնական արյուն: Այդպիսի լորձ հաճախ հայտնաբերվում է կատառային արտադրության և խորխի մեջ⁷¹: Անբնական լորձի մեկ այլ տեսակ է

⁷¹ Ибн Сина, ч. 1, с. 36.

մնացորդային (օրինակ, ֆրային) լորձը, որը լինում է տարբեր թանձրության: Այսպես կոչված «հում լորձի» թանձրությունը միշտ միատեսակ է թվում, բայց իրականում այն ևս տարբեր է: Անբնական են համարվում և՛ շատ նոսր, ջրանման լորձը, և՛ շատ թանձր, սպիտակ լորձը, որն անվանում են «գիպսային»: Աղի լորձը համեմատաբար ամենատաք, չոր և անջուր լորձն է, որն առաջանում է, երբ անհամ ջրանման հեղուկին խառնվում են բնույթով չոր, դառնահամ և համասեռ հողային «այրված» մասնիկներ⁷²: Տոխպ սև մաղձի հավելման հետևանքով առաջանում է տոխպ լորձ: Գոյություն ունի նաև պինդ ու խիտ «ապակեմման» լորձ, որն իր հոսունությամբ և ծանրությամբ նման է հալված ապակու: Այն կարող է լինել թթու կամ անհամ: Լորձի այդ տեսակը ոչ թե փչացել է կամ խառնվել այլ նյութերի հետ, այլ այնքան երկար է մնացել սեղմված, որ թանձրացել ու դարձել է ավելի սառը⁷³: Ինչպես բնածին տափուքյունը «եփում» և հասունացնում է լորձը՝ վերածելով լավորակ արյան, այդպես էլ օտար ջերմությունը փչացնում ու ապականում է այն՝ վերածելով ախտածին հեղուկի:

Դեղին և սև մաղձերին հատուկ չէ բնածին տափուքյան ազդեցության տակ արյան վերածվելը, բայց լորձի նման դրանք նույնպես օտար տափուքյունից փչանում ու դառնում են «բորբոսային»⁷⁴: Բնական *դեղին կամ խարոտյաշ մաղձը* արյան փրփուրն է: Այն մափուր է, թեթև և սուր: Որքան այն տաք է լինում, այնքան ունենում է կարմրավուն երանգ: Այդ պատճառով էլ հաճախ կոչվում է «խարոտյաշ մաղձ»: Ըստ ընդունված կարծիքի, մաղձը ծնվում է լյարդում, և դրա մի մասը հեռանում է արյան հետ, իսկ մյուս մասը՝ ֆամվելով, լցվում է լեղապարկ: Այն մասը, որ գնում է արյան հետ, սնուցում է օրգանները, նաև նոսրացնում է արյունը և օգնում, որպեսզի այն անցնի նեղ անցուղիներով: Լեղապարկ լցված մաղձը ստամոքսից լվանում է նստվածք և կաշուն լորձը⁷⁵: Կողմնակի հավելումների ներթափանցման հետևանքով կամ հենց իր մեջ գտնվող ինչ-որ պատճառով մաղձը կարող է կորցնել իր բնական

⁷² Անդ, էջ 37:

⁷³ Անդ, էջ 38:

⁷⁴ Անդ, էջ 36:

⁷⁵ Անդ, էջ 38:

վիճակը: Անբնական դեղին մաղձը կարող է լինել լորձային կամ սև մաղձային հավելումներով, ինչպես նաև՝ «այրված» կամ ինֆնաբերաբար փոփոխված ու իր բնական վիճակը կորցրած⁷⁶:

Բնական *սև մաղձը* լավորակ արյան մրուրն է, արյան ծանր նստված-
ֆային մասը: Դրա համը ֆաղցր և տոփալ է: Այն նույնպես ծնվում է լյարդում:
Մի մասը թափանցում է արյուն և շրջանառելով, սնում այն օրգանները, որոնց
մեջ կա սև մաղձի որոշակի ֆանակ (օրինակ, ոսկրերը), նաև ուժեղացնում,
ամրացնում ու խտացնում է արյունը՝ թույլ չտալով լուծվել: Իսկ մյուս մասն
ուղղվում է դեպի փայծաղ և պահեստավորվում այնտեղ: Ոչ բնական (ախ-
տածին) սև մաղձը ձևավորվում է ոչ թե նստեցման և խտացման հանապար-
հով, այլ «մոխրացման» և «գերայրման»: Օրինակ, ախտածին սև մաղձ առա-
ջանում է մյուս երեք հեղահյուսների «այրումից»: Ավելի հաճախ դա «այրված»
դեղին մաղձի «մոխիրն» ու «խարամն» է և դառը համ ունի: Բայց կարող է
լինել նաև լորձի «մոխիր» և «գերայրուկ»: Այն սովորաբար թթվահամ և
տոփալ է, բայց ավելի դանդաղ է վնասում և այդքան վատորակ չէ: Արյան «մո-
խիրն» ու «խարամն» աղի են և փոփր-ինչ ֆաղցրահամ, բնական դեղին մաղ-
ձինը՝ թթու, իսկ թանձր լինելու դեպքում, երբ հեղուկ մասը լուծվել է՝ տոփալ ու
դառնահամ: Ամենավատորակը «այրված» սև մաղձն է, որն ամենաշատն է
վնասում: Այն ավելի աննկատ է զարգանում, ավելի քիչ է դիպչում օրգաններին
և դանդաղ հասցնում է կործանարար ելֆի: Այն դժվար է լուծվում ու հասունա-
նում և հեշտ չի ենթարկվում դեղորայֆային բուժման⁷⁷: Հեղահյուսների «այր-
ման» մասին խոսել ենք վերևում:

«Բորբոսային» ջերմ

Հեղահյուսների ախտահարման հատուկ տեսակ է դրանց «բորբոսնու-
մը», որի ժամանակ առաջանում են այսպես կոչված «բորբոսային» ջերմեր:
Ուշադրության է արժանի այն հանգամանքը, որ «բորբոսները» բառը Հեռացին
գործածում է միայն չորս նյութերի հետ կապված: Նույն կերպ էլ Գալենոսը իր

⁷⁶ Անդ, էջ 40:

⁷⁷ **Ибн Сина**, т. 1, сс. 40-41.

համարժեք *febris putrida* եզրը կիրառում է միայն չորս նյութերի հետ, իսկ հյուսվածքներում կամ որևէ օրգանում կատարվող նմանատիպ գործընթացը նա անվանում է *phlogosis*: Չնայած դրան, Հերացին այնուամենայնիվ, նոր բառ է հորինել դրանց «նեխել» կամ «փտել» համարժեքների փոխարեն, որոնք շատ ավելի գործածական էին իր շրջանում: Օրինակ, Հին Կտակարանի թարգմանության ժամանակ այս կամ այն հիվանդությունը նկարագրելիս առատորեն կիրառվել են «նեխել» և «փտել» բառերը: Այս թեմայով մանրամասն վերլուծություն է կատարել Խաչատուր Մելիք-Փարսադանյանը⁷⁸:

Մի շարք հետազոտողների կարծիքով (Թորգոմյան, Ֆերրան, Զայդել, Հովհաննիսյան, Կծոյան, Մելիք-Փարսադանյան, Դունին) Հերացու «բորբոսային» եզրը, վարակելիության մասին նախնական գաղափարի արձանագրում է: Արժեքավոր է հատկապես այն, որ «բորբոս» եզրի տակ Հերացին հասկանում էր նյութական էություն, իսկ «բորբոսման» գործընթացը՝ ակտիվ ընթացք, երբեմն անող ու զարգացող, երբեմն էլ՝ նվազող: «Բորբոսը» սկզբում կուտակվում է օրգանիզմի որևէ մասում: Ապա ֆանակապես ավելանալով և ստանալով նոր որակներ, այն անջատում է օրգանիզմի համար օտար ջերմություն⁷⁹:

Չորս հեղահյուսներից յուրաքանչյուրը կարող է «բորբոսնել» անոթների ներսում և անոթից դուրս: Անոթների մեջ «բորբոսնելիս» նոպա չի լինում:

Երբ երակների մեջ «բորբոսնում» է արյունը, առաջացած օտար ջերմությունը հավասարապես հասնում է մարմնի բոլոր մասերին, և տենդը միօրինակորեն պահպանվում է, մինչև արյան «բորբոսնած» մասի «եփվելն» ու հիվանդածին նյութից ազատվելը: Երբ մյուս երեք հեղուկներն են «բորբոսնում» երակներում, դրանք չեն կարողանում արագ «եփվել», ֆանի որ թանձր են և ժամանակ է պետք, մինչև բնությունը «եփի» «բորբոսնած» նյութն ու դուրս մղի մարմնից: Հասունացած նյութի արտամղմանն ուղեկցող տենդային նոպայի ընթացքում նյութն արգելափակվում է անոթների ներսում՝ դրանց պատերի ամրության պատճառով: Հետևաբար, առաջին նոպայից հետո, մինչև

⁷⁸ Խ. Մելիք-Փարսադանյան, «Բորբոսային ջերմի մասին», ՀՍՍՌ ԳԱ հայ բժշկության և բիոլոգիայի պատմության սեկտոր, աշխատություններ, № 1, 1948, էջ 155-164: Տե՛ս նաև Ա. Ս. Կոյան. *Мхитар Гераци врач XII века*, 1968, Л. А. Оганесян, *История медицины в Армении*, ч. 2, сс. 74-142, տե՛ս նաև ծնթ. 13:

⁷⁹ Ա. Ս. Կոյան. *Мхитар Гераци врач XII века*, с. 18.

երկրորդ նուպայի սկիզբը տափությունը մնում է անոթի ներսում, և թվում է, թե տենդն անընդհատ է: Իրավիճակը հնարավոր է փոփոխել քոշկի միջամտությամբ, որը ժամանակին նկատելով «եփվելու» նշաններ, կարող է օգնել հիվանդին դեղերով:

Երբ հեղահյութերը «բորբոսնում» են անոթներից դուրս, առաջանում են նուպայով ջերմեր: «Բորբոսնող» կամ «բորբոսման» հակված հեղուկները մարմնի տարբեր մասերից շարժվում ու կուտակվում են միևնույն օջախում, և այնտեղ վերջնականապես «բորբոսնում», որն արտահայտվում է նուպայով:

Արյունը սովորաբար «բորբոսնում» է անոթների ներսում: Իսկ եթե դա լինում է անոթներից դուրս, մարմնի որևէ մասում, այն տափանում է՝ տափացնելով նաև մարմնի այդ մասը, որն էլ իր հերթին տափությունը փոխանցում է հարևան, կից հատվածին, ապա մոտակա երակներին, որոնք էլ տափությունը տանում են սիրտ, որտեղից այն տարածվում է ամբողջ մարմնում: Տենդը պահպանվում է, մինչև «բորբոսային» գոյացությունը՝ ուռուցքը կամ այտուցը (թարախաբուշտը կամ որևէ օրգանի օջախային բորբոքումը) «եփվի», հասունանա և մաքրվի՝ կամ բժշկի իրականացրած կտրվածքով, կամ ներծծվելով:

Երակներում արյան «բորբոսնելուց» առաջանում է «սինեխոս» կամ «սինեհիս»⁸⁰ կոշվող ջերմը: Սրան բնորոշ է առանց նուպայի, անընդհատ տենդը, որը կարող է լինել «հավասար», երբ ախտահարված և առողջ արյան փանակները հավասար են (*febris homotonos*), և առաջանում է միօրինակ, կայուն տենդ: Կարող է լինել «նվազող», երբ առողջ արյան փանակը գերազանցում է ախտահարվածին, և ջերմությունն աստիճանաբար իջնում է (*febris paracmastica*): Եվ լինում է «ավելացող», երբ ախտահարված արյունը գերազանցում է առողջ արյանը, և տենդը գնալով սաստկանում է (*febris augmastica*): Հերացին հայտնում է, որ այս ջերմով ավելի հաճախ հիվանդանում են 4-20 տարեկանները, հատկապես գարնանը: Այն ընթանում է բիմֆի և նշիկների այտուցվածությամբ, գլխացավով և գլխում ծանրության զգացողությամբ, դեմքը

⁸⁰ Հունարեն σινεχής բառից է, որ նշանակում է «շարունակական», Գրիգոր Մագիստրոսն օգտագործել է «սինիքոսական» փոխառված տարբերակով, տե՛ս *Մատենագիրք հայոց*, ԺԶ դար, էջ 88, 117, 361.12, 373:

կարմրում է, աչքերն այտուցվում, ֆներակներն ուռչում: Երբեմն մաշկի վրա լինում են կարմիր կամ կանաչին խփող բծեր: Անոթագրակը մեծ ու լեցուն է, մարմնում ծանրություն է զգացվում, շնչառությունն ընդհատ է և արագ, մեզը՝ մուգ ու գարշահոտ⁸¹:

Արյունային ջերմ էին համարվում ծաղիկը (հավանաբար՝ չրծաղիկը) և ֆուբեշը, «որին հարսանիթե են ասում»⁸²: Հերացին ծաղիկը նկարագրում է հետևյալ կերպ: Հիվանդը (հիմնականում՝ երեխան) երեք օր ջերմում է՝ առանց դողի, առանց թուլանալու, բայց ցավեր է ունենում գոտկային շրջանում և ողնաշարում: Պատճառը շատ տաֆ և նոսր արյունն է: Դեմքն ու աչքերը կարմիր են, գլուխը ծանրացած, քթում ֆոռ, այտուց, փոշտոց: Եվ, ինչպես խաղողն են ճզմում, որից հետո այն սկսում է խմորվել, փրփուրը բարձրանում է մակերևույթ, իսկ մնացորդները նստում են հատակին, և ձևավորված գինին պարզվում ու դառնում է թափանցիկ, այդպես էլ արյունն է խմորվում, ապա պարզվում, և դուրս է հանում «ծաղիկը», այսինքն՝ ցանը: Եթե արյունը թանձր է, պարզեցումն ուշ է լինում, իսկ եթե նոսր է՝ արագ պարզվում է, և ցանն արագ դուրս է գալիս: Նույն կերպ, ինչպես թանձր գինին ուշ է խմորվում, ուշ էլ պարզվում, իսկ նոսրը՝ վաղ խմորվում է, արագ էլ պարզվում:

Տեղային արյունային ջերմերից Հերացին նկարագրում է կարմիր ֆամին, ֆլեգմոնան և «խումրա» կոշվող ուռուցքը, որն առաջանում է արյունից և դրան խառնված սև մաղձից: Հրաշյա Անառյանի արմատական բառարանում խումրան մի ֆանի նշանակություն ունի. 1. դեմքի և ատամի ցավ, 2. լնդախտ,

⁸¹ Ջերմի այս տեսակը Կծոյանը, Լ. Հովհաննիսյանը և Հերացու մյուս հետազոտողները նույնացնում են տիֆային հիվանդության հետ (Ա. Շ. Կцоян. *Мхитар Герацци врач XII века*, сс. 30-38): Մեր կարծիքով, սա ներառում է հիվանդությունների բավական լայն խումբ: Նշված են այն հիմնական ախտանշանները, որ բնորոշ են բոլոր նոզոլոգիական միավորներին, թեպետ դրանցից յուրաքանչյուրն, անշուշտ, ունի նաև իր համար բնութագրական նշաններ: Այդպես էր նաև «հյուծող» ջերմի պարագայում, որի մասնավոր դեպք դիտարկեցինք պալարախտը: Նկատի ունենալով, հիվանդների տարիքային առանձնահատկությունը, որ շեշտում է Հերացին (4-20 տ.), նկարագրված արյունային ջերմերն ավելի շուտ հիշեցնում են մանկական վարակները: Նա նշում է չրծաղիկը, քութեշը, բայց կարելի է ենթադրել նաև այլ սուր վարակիչ հիվանդություններ՝ կարմրուկը, կարմրախտը, դիֆթերիան: Հնարավոր է նաև՝ սեզոնային գրիպը:

⁸² Թեպետ «հարսանիթե» անվանում ենք կարմրուկը:

3. գլխի և դեմքի այտուց, 4. ուռուցք մարմնի որևէ մասում՝ տեղային այտուց-վածությամբ, կարմրությամբ, շոշափելիս՝ տափ, ավելի ուշ ի հայտ են գալիս բշտեր՝ ինչպես այրվածքի ժամանակ: Հերացու նկարագրությանն առավել համապատասխանում է վերջին տարբերակը:

Երբ լորձն է «բորբոսնում» երակների մեջ, հիվանդը մրսում է, բայց սկզբնական շրջանում դեռևս դող չի ունենում, քանի որ լորձը անոթի մեջ է և չի հասնում մարմնի արտաքին մակերևույթ, որպեսզի դող առաջացնի: Մարմինը սկզբում շոշափելիս՝ նախքան մաշկի ծակոտիների բացվելը, ջերմություն չի զգացվում, քանի որ լորձը դեռևս չի նոսրացել: Երբ շոշափողի ձեռքի տափության ազդեցության տակ այն սկսում է նոսրանալ, հիվանդի ջերմությունը դառնում է շոշափելի: Երբ լորձն ամբողջովին նոսրանում է անոթի ներսում, ջերմը սրվում է: Տափությունն անոթի մեջ պահպանվում է մինչև մյուս նոպայի սկիզբը և թվում է անընդհատ: Անոթազարկը փոքր է և փոփոխական: Փոքր լինելու պատճառը լորձի սառնությունն է: Իսկ լորձի առատությունը, որով այն ճնշում է մարմնի բնությանը, անոթազարկը դարձնում է փոփոխական:

Լորձով պայմանավորված «բորբոսային» ջերմը («ափիմեռոս») ընթանում է ամենօրյա նոպաներով: Այս ջերմին հատուկ է ձգձգվող ընթացքը: Պատճառը լորձի թանձրությունն է, ինչը խոչընդոտում է նրա «եռին»⁸³: Երբ լորձն, ի վերջո, «եռում» է, առաջանում է դողերոց, որի միջոցով ախտածին նյութը լվում է մարմինը:

Դեղին մաղձով պայմանավորված ջերմերը լինում են պարզ, եթե «բորբոսնեղ» է միայն մաքուր դեղին մաղձ, և բարդ, երբ դեղին մաղձի հետ միասին «բորբոսնեղ» են դրան խառնված այլ հեղահյուսեր: Հերացին առանձնացնում էր պարզ մաղձային ջերմերի երեք տեսակ. 1. Երբ դեղին մաղձը «բորբոսնում» է երակի ներսում և հավասարապես տարածվում ամբողջ մարմնում, այն ուղեկցվում է անընդհատ տենդով՝ մի օր թեթև, հաջորդ օրն ուժեղ: Սա կոչվում է «պարզ կրկնակի եռօրյա ջերմ»: 2. Երբ դեղին մաղձը «բորբոսնում» է սրտի շուրջ տեղակայված կամ լյարդի դարպասի մոտ գտնվող կամ էլ թոֆային

⁸³ Ենթադրաբար, նկատի ունի «եփվելու» ավելի արագ և ինտենսիվ ընթացքը:

երակներում, ջերմն ընթանում է առանց նոպայի, լինում է այրող տափուքում, բերանի շորություն, գիտակցության մթազնում, սև լեզու: Սա կոչվում է «պարզ մշտական կափսոս (*καθόσο*)»: 3. Մաղձը կարող է «բորբոսնել» նաև երակներից դուրս՝ առաջացնելով դող, որն ուղեկցվում է մարմնի ծակծկոցով: Վերջինիս պատճառը մաղձի սրությունն է: Լինում է այրող տափուքում՝ կայուն տենդով, որն ուղեկցվում է սրտի մերձակայքի անոթներում դեղին մաղձի փշացումով, գիտակցության մթազնումով, ծարավով և լեզվի սև փառով: Լինում է նաև սրտխառնոց, մաղձային փսխում և ակտիվ ֆրոնարտադրություն՝ կապված մաղձի նոսրություն հետ: «Բորբոսնած» դեղին մաղձի այս տեսակը անվանում են «պարզ եփույա ջերմ»: Սա բնութագրվում է երկու օրը մեկ կրկնվող նոպաներով: Ըստ Հերացու՝ այն առանձնանում է իր բարորակ ընթացքով, քանի որ մեկօրյա դադարը մարմնին հանգստանալու հնարավորություն է տալիս: Երբ միաժամանակ «բորբոսնում» են լորձն ու լեղին, առաջանում է «կիսաեփույա ջերմ» (*hemitriteus*):

Հերացին նշում է եփույա ջերմի առաջացման երեք հիմնական պատճառ: Առաջինը հիվանդի մարմնի տափ ու շոր խառնվածքն է, որտեղ գերակշռում է դեղին մաղձը: Երկրորդ շարքում տափ ու շոր սնունդն է, հիվանդի նյարդահոգեբանական վիճակը, գերհոգնածությունը, կրակի հետ առնչվող մասնագիտությունները՝ ապակեգործություն, դարբնություն, անփնությունը և այլն: Սրանք բոլորը տափացնում ու շորացնում են մարմինը: Երրորդը դողեցոցով ուղեկցվող ջերմերն են, որոնցից հետո նույնպես կարող է առաջանալ եփույա ջերմ⁸⁴:

Այս ջերմի նոպայի սկզբում անոթազարկը փոքր է, դանդաղ, իսկ որոշ ժամանակ անց այն դառնում է մեծ, ուժեղ և փոփոխական: Ուժեղ է՝ քանի որ մաղձը թեթև է և նոսր, փոփոխական է՝ որովհետև դեղին մաղձի առատությունը ճնշում ու թուլացնում է մարմնի ուժը: Նոպան օրումեջ է՝ տասներկու ժամ տևողությամբ: Եթե ջերմը պարզ է՝ պայմանավորված միայն դեղին

⁸⁴ Հերացու նկարագրած եփույա ջերմը հետազոտողները հաճախ նույնացնում են մալարիայի հետ (տե՛ս **А. С. Кцоян. Мухтар Герацци врач XII века**, сс. 22-35): Դարձյալ պետք է նկատել, որ իբրև այս ջերմի մասնավոր դեպք, Հերացին նշում է նաև կրակի հետ կապված մասնագիտական հիվանդությունները: Հետևաբար, մենք մնում ենք այն կարծիքին, որ բորբոսային ջերմերի բոլոր նկարագրությունները վերաբերում են ջերմերի որոշակի խմբերի, որոնց մեջ ներառված նոզոլոգիական միավորները զարգանում են նմանօրինակ սխեմայով, սակայն տարբեր հիվանդություններ են:

մաղձով, խառնուրդներ չկան, ապա տասնչորս օրվա ընթացքում յոթ նոպա է լինում: Մեկ նոպայի ավարտից մինչև մյուսի սկսվելը, որի ընթացքում հիվանդի մարմինը մափուր է մաղձից, տևում է երեսունվեց ժամ:

Դեղին մաղձը տաֆ ու չոր որակներ ունի, և թվում է չպետք է բորբոսնի, որովհետև որևէ նյութի բորբոսման համար անհրաժեշտ է խոնավություն: Բայց Հերացին նկարագրում է մարմնի չորության երեք տարբեր ձևեր՝ 1. երբ չորությունը բնության խառնվածքի մեջ է, 2. երբ հանդես է գալիս իբրև մարմնի էությունը բնութագրող հատկանիշ, 3. երբ այն առկա է և՛ խառնվածքում, և՛ էության մեջ: Կան նյութեր, որ բնությամբ չոր են, բայց էությամբ ծորուն են և հոսուն, ինչպես մեղրը, գինին, դեղին մաղձը, աղի ջուրը և այլն: Կան նյութեր, որ բնության խառնվածքով տաֆ ու խոնավ են, բայց էությամբ չոր են ու պինդ, ինչպես կոճապղպեղը, պղպեղը և այլն: Եվ կան նյութեր, որոնց և՛ խառնվածքը, և՛ էությունը չոր ու պինդ են, ինչպես երկաթը, ֆառը և այլն:

Այն նյութերը, որոնք էությամբ չոր ու պինդ են, իսկ բնությամբ փափուկ և խոնավ, ունեն «բորբոսնելու» հատկություն և հնարավորություն, ֆանի որ օտար տաֆությունը՝ թափանցելով դրանց խոնավ խառնվածքի մեջ, թուլացնում է այն, ծորացնում, դուրս է բերում, «եփում» և «բորբոս» առաջացնում: Այն նյութերը, որոնց բնությունը չոր ու ցամաֆ է, իսկ մարմնի էությունը փափուկ, ծորուն և հոսուն, նույնպես ունեն «բորբոսնելու» հատկություն և հնարավորություն՝ կապված էության փափկության և հոսունության հետ: Երբ օտար տաֆությունը թափանցում է դրանց մեջ, հանդիպելով մարմնի էության փափկությանը, ծորացնում է այն, դուրս հանում, «եփում» և նպաստում «բորբոսնելուն»: Երբ նյութը բնությամբ չոր ու ցամաֆ է, իսկ էությամբ պինդ, այն չունի «բորբոսնելու» հատկություն և հնարավորություն, ֆանի որ չորությունը և՛ բնության մեջ է, և՛ էության: Եթե նույնիսկ օտար տաֆությունն ազդի այդպիսի նյութերի վրա, դրանից նրանց չորությունն ու պնդությունը միայն կավելանան: Նույն տրամաբանությամբ, դեղին և սև մաղձերը, թեպետ բնությամբ չոր են, սակայն էությամբ փափուկ են, ծորուն և հոսուն: Հետևաբար, ենթակա են «բորբոսման»:

Դեղին մաղձի ներգործությունը կարող է տարածվել ամբողջ մարմնի վրա և կարող է սահմանափակվել դրա որևէ հատվածով կամ առանձին օրգանով:

Ամբողջ մարմնի վրա այն կարող է ներգործել «բորբոսնած» կամ «չբորբոսնած» վիճակում: Եթե «բորբոսնած» չէ, բայց մեծ ֆանակով է, առաջացնում է դեղնուկ: Անոթների ներսում «բորբոսնեղիս» առաջ է գալիս մշտական ջերմ, իսկ անոթից դուրս՝ օրումեշյա նոսպայով եփօրյա ջերմ:

Տեղային՝ որևէ օրգանի մեջ կամ մարմնի որևէ սահմանափակ հատվածում ներգործող դեղին մաղձը նույնպես կարող է լինել «բորբոսնած» կամ «չբորբոսնած»: «Զբորբոսնածն» առաջացնում է «աղվեսացավ»⁸⁵ կամ «օձացավ»⁸⁶, իսկ «բորբոսնած»-ից առաջ է գալիս «կարմիր ֆամի» կոշվող տափայտուցը: Եթե ջերմը պարզ է (միայն մաղձով է պայմանավորված), ապա մաղձն իր տափուքյամբ «եփվում» է ստամոքսում: Եթե խառը ջերմ է, լինում են խառնորդներին համապատասխան տարբեր ախտանշաններ:

Խառը ջերմերից է «խմիտոփտեոս» կոշվող կիսաեփօրյա ջերմը, որի առաջացման համար պատասխանատու են տարբեր տեղակայմամբ երկու հեղահյութեր՝ դեղին մաղձը, որ «բորբոսնում» է երակից դուրս և առաջացնում եփօրյա ջերմ և լորձը, որ «բորբոսնում» է երակի մեջ և առաջացնում «ափիմեոս» կոշվող՝ անընդհատ տենդով, առանց նոսպայի ամենօրյա ջերմը: Երբ այս երկուսը խառնվելով դառնում են մեկ միասնական ջերմ, սա կոշվում է կիսաեփօրյա, որի նոսպան մի օր բուռն է լինում, մյուս օրը՝ հանդարտ, որովհետև առաջին օրը երկու ջերմ են միանում իրար՝ մաղձային և լորձային, հաջորդ օրը միայն մեկն է՝ լորձայինը, որն ընթանում է չափավոր և հանդարտ: Այս ջերմի որակները ձևավորվում են դեղին մաղձի տափուքյամբ ու շորոքյամբ և լորձի սառնությամբ ու խոնավությամբ: Եթե գերակշռում է մաղձը, լինում է սառսուտ, փսխում՝ մաղձով, ուժեղ տենդ, որն ավելանում է՝ առանց վնասելու: Եթե գերակշռում է լորձը, հիվանդը խիստ մրսում է՝ «չբորբոսնած» լորձի սառնության պատճառով: Քրոմնարտադրություն, ծարավի զգացում, չի լինում: Եթե լորձն ու մաղձը հավասար ֆանակներով են, երկուսի հատկանիշներն էլ դրսևորվում են: Հերացու համոզմամբ, իսկական կիսաեփօրյա ջերմը հենց սա է: Խառը ջերմերի բազմաթիվ այլ տեսակներ էլ կան:

⁸⁵ Alopecia՝ մազաթափություն:

⁸⁶ ա. erysipelas, կարմիր քամի, բ. ichthyosis, ձկնամաշկություն (ՄՀԲ), գ. herpes, հերպես (ԲԲ):

Քաոսյա ջերմը կապվում է սև մադձի այն տեսակների հետ, որոնք օրգանիզմում արյան, լորձի, դեղին մադձի և ֆիզիոլոգիական սև մադձի «այրման» արդյունք են: Դրանք կարող են լինել «բորբոսնած» կամ «չբորբոսնած»:

«Բորբոսնած» սև մադձը կարող է ախտահարել ամբողջ օրգանիզմը կամ որևէ առանձին օրգան: «Բորբոսնումը», մյուսների նման, կարող է լինել երակների ներսում կամ դրանցից դուրս: Երակների ներսում «բորբոսնելիս» այն առաջացնում է «ֆաոսյա» կոշվող ջերմը, որի ժամանակ հիվանդը երկու օր անընդմեջ նույն է ունենում, մեկ օր անցկացնում է առանց նույնի: Երակներից դուրս «բորբոսնելիս» դարձյալ առաջանում է ֆաոսյա ջերմ, որն ուղեկցվում է երկու օրը մեկ կրկնվող նույնությունով: Ըստ Հերացու, սև մադձի տեղային ջերմը մարմնի որևէ մասում կամ առանձին օրգանում առաջացնում է ֆաղցկեղ («կարկինոս» - խեցգետին): Եթե «չբորբոսնած» սև մադձը տարածված է ամբողջ մարմնում, առաջանում է «սև դեղնուկ»: Եթե տեղակայված է մարմնի որևէ օրգանում, առաջացնում է կարծր ուռուցք՝ «սիկանոս», որ նշանակում է պնդություն, սկիռ, պնդափաղցկեղ:

Երկու օրը մեկ նույն առաջացնող այս ջերմի պատճառը, ըստ Հերացու, կարող է լինել բնական (մարմնի մեղանբոլիկ խառնվածքը, կլիմայական պայմանները և այլն), կամ կախված չլինել բնությունից, այլ առաջնալ, օրինակ, սև մադձ արտադրող սննդի ինտենսիվ օգտագործման (ոսպ, կաղամբ, միս, սմբուկ) կամ նյարդահոգեբանական ծանր վիճակի հետևանքով: Այն կարող է ի հայտ գալ նաև այլ ծանր ջերմերի արդյունքում, երբ մյուս հեղահյութերը «այրվելով» վերածվում են սև մադձի կամ հարուցում են փայծաղի հիվանդություն, որն արտահայտվում է վերջինիս պնդացմամբ⁸⁷:

Նոպայից առաջ հիվանդը մրսում է, լինում է դող, տխրություն, անոթազարկը՝ դանդաղ, փոփոխական: Նոպայի ուժեղանալուն զուգընթաց տենդ է ավելանում, բայց ոչ այրող և սուր: Անոթազարկը հաճախանում է, մեզը դառնում է «հուժ» և նեխահոտ, ավելանում է հոդացավ, ոսկրերի կոտրատվածության զգացում, փայծաղը մեծանում է, արտահայտված ծարավ չի լինում:

⁸⁷ Փայծաղը պատասխանատու է սև մադձի ավելորդ քանակի հեռացման համար: Հետևաբար, դրա հիվանդությունը նպաստում է սև մադձի կուտակմանը օրգանիզմում:

Նոպայի թուլանալու հետ դողը պակասում է: Իսկ նոպայի ավարտին անոթազարկը փոքր է լինում, դանդաղ, փոփոխական, մեզը՝ «հում»: Սա իսկական ֆառօրյա ջերմն է, որն առաջանում է մաքուր բնական սև մաղձից: Պարզ տեսակի դեպքում նոպան տևում է ֆսանչորս ժամ: Եթե խառն է դեղին մաղձի հետ՝ ավելի կարճ, լորձի հետ՝ ավելի երկար: Սկզբում մեզը բաց գույն ունի, «հում» է, որի պատճառը սև մաղձի սառնությունն է, իսկ հիվանդության վերջում այն սև է, ֆանի որ սև մաղձը «եփվելով» դուրս է գալիս մեզի հետ: Այս ջերմին միշտ ուղեկցում է փայծաղի հիվանդություն: Այդ պատճառով մաշկը լինում է մուգ, անհարթ ու տափ:

Հերացին խոսում է նաև հնգօրյա, վեցօրյա, տասնմեկօրյա ջերմերի մասին, որոնց երկարատևության պատճառը սև մաղձի թանձրությունն է, որի հետևանքով այն դժվար է «եփվում» և ավելի ուշ է դուրս գալիս օրգանիզմից: Այս ջերմը նույնպես բարենպաստ էլ՝ ունի, ֆանի որ նոպաների արանքում մարմինը հանգստանում է:

Նկարագրված բնութագրերի հիման վրա Արծրուն Կծոյանը (1907-1978 թթ.) կառուցել է սխեմատիկ ջերմային կորեր⁸⁸: Կորի տատանումները արյունային ջերմերի ժամանակ Հերացին բացատրում է արյան «բորբոսման» և օրգանիզմից «բորբոսային» նյութի դուրս հանման աստիճանով: Ըստ Կծոյանի, Հերացու շրջանի որևէ հասանելի սկզբնաղբյուրում չեն հանդիպում ջերմային կորերի այսպիսի մանրամասն նկարագրություններ⁸⁹:

Հետաքրքիր է օղակաթիլային վարակի տարածման և համաճարակային հիվանդությունների առաջացման մեխանիզմի մասին Հերացու պատկերացումը, ըստ որի, օղի նշանակալի խոնավության պայմաններում դրա մեջ ցրված վատորակ գոլորշիները թույլ տափության առկայությամբ փտում են: Այդ գործընթացում նշվում է նաև երկնոլորտի և շուրջերկրային գործող ուժերի անմիջական մասնակցությունը: Այդպիսով, որակական փոփոխության ենթարկված օդը՝ ներշնչվելով և հասնելով սրտին, փշացնում է սրտում գտնվող կենսաշնչի բնությունը: Սրտում պարունակվող հեղահյուսքերը «բորբոսնում» են, ձևավորվում է անբնական, օտար տափություն: Այն մարմնում տարածվում

⁸⁸ А. С. Кцоян, *Мхитар – Гераци врач XII века*, сс. 33-37.

⁸⁹ Անդ, էջ 32:

է արտից դուրս եկող անոթներով և առաջացնում է, օրինակ՝ ժանտախտային ջերմ: Այսպիսի ազդեցության ենթակա են, հատկապես, թույլ մարմնով մարդիկ, նաև նրանք, ում մարմինը խոնավ է, լայն ծակոտիներով կամ ուլեր հանախ են լոգանք ընդունում (այսինքն, բացում են մաշկի ծակոտիները և ավելի ընկալունակ դարձնում մարմինը): Ըստ Իբն Սինայի նկարագրության, օդի հետ կատարվում է նույնը, ինչ ջրի հետ: Ինչպես ջրի որակներն են փոփոխվում, կապված դրա տաքության և սառնության հետ, այդպես էլ փոփոխվում է օդի էությունը: Այն լնանում է և նեխում, ինչպես լնանում, հոտում ու նեխում է ջուրը: Այնպես, ինչպես ջուրը չի նեխում մաքուր վիճակում, այլ միայն վատորակ, հողային մարմինների խառնուրդի պայմաններում, օդը նույնպես նեխում է ոչ թե մաքուր վիճակում, այլ վատորակ գոլորշիների խառնուրդի պատճառով, որոնք խառնվելով նրա հետ, «վատ» որակներ են առաջացնում նրա բաղադրության մեջ: Հանախ օդի վատորակացման պատճառ է լինում ֆամին, որը հեռավոր վայրերից, որտեղ կա նահին կամ ժանտախտի հետևանքով մեռած, չթաղված և չաթված մարդու ֆայֆավող մարմին, վատորակ ծուխը տեղափոխում է մաքուր տարածքներ: Երբեմն նեխությունը ծագում է հողի տակ՝ մեզ համար աննկատ պատճառներով և տեղափոխվում ջրի կամ օդի մեջ⁹⁰:

Ջերմերի երեք հիմնական տեսակները՝ «մեկօրյա», «հյուծող» և «բորբոսային», Հերացին դասակարգում է նաև ըստ հետևյալ երեք չափորոշիչների: Բոլոր ջերմերը լինում են.

1. «Բորբոսային» կամ «անբորբոս»,
2. Նուպայով կամ աննուպա,
3. Սուր կամ տեական:

Նախքան բուժական միջոցների ընտրությունը, Հերացին հորդորում է բժիշկներին՝ նախապես ուշադրություն դարձնել հետևյալ տասը հանգամանքների վրա.

1. նախ պետք է պարզել հիվանդության պատճառը,
2. քննել հիվանդությանն ուղեկցող երևույթները,

⁹⁰ Ибн Сина, ч. 3, с. 10.

3. հասկանալ մարմնի հիմնական հեղահյութերի վիճակը,
4. հետազոտել մարմնի վիճակը,
5. իմանալ հիվանդի տարիքը,
6. հիվանդի բնակավայրը և դրա կլիման,
7. ուշադրություն դարձնել տարվա եղանակին,
8. ճշտել, թե ծագումով որտեղից է հիվանդը,
9. պարզել հիվանդի սովորությունները,
10. գնահատել հիվանդի բնության ուժերը:

Բուժման ընդհանուր մոտեցումները

Բուժման ժամանակ Հերացին դեղորայքի ընտրությունը կատարում է հիմնվելով այն համոզման վրա, որ մարմինը դեղամիջոցների և սննդի վրա ներգործում է իր բնության խառնվածքով և բնածին ջերմությամբ, ըստ որում, կերակուրը սոսկ ենթարկվում է մարմնի բնությանը, դրա ազդեցության տակ որոշակի փոփոխություններ կրելով, իսկ դեղն ինքն է փոփոխում մարմնի բնությունը: Առանձին խումբ էին համարվում «դեղորայքային սնունդ» կոչվող նյութերը, որոնք իրենց որակական և կառուցվածային հատկանիշներով շատ մոտ լինելով մարմնի բնությանը, հնարավորություն ունեին փոփոխված խառնվածքը վերադարձնել իր նախկին, բնական վիճակին⁹¹:

Ցանկացած հիվանդության բուժման ծրագրի մեջ, դեղորայքի և անհրաժեշտ բուժական գործողությունների հետ միաժամանակ, կիրառվում էր նաև ճիշտ ներգործություն բոլոր հինգ զգայարանների վրա՝ համապատասխան սննդակարգի, լոգանքների, շփումների, մերսման, բույրաբուժության, գունաբուժության, երաժշտաբուժության կամ ընդհանուր առմամբ, ձայնաբուժության (աուդիոթերապիայի) ձևով: Ուղեղի հետ կապված խնդիրներ լուծելու

⁹¹ Ամիրտովաթի Ամասիացւոյ Անգիտաց անպէտ կամ բառարան բժշկական նիւթոց, էջ 3:

համար հանախ էին դիմում այուրվեղա հիշեցնող մի գործողության, ընդ որում՝ գլխի օծումը կատարվում էր ոչ միայն յուղերով, այլ նաև կաթով⁹²:

Բուժման սկզբնական փուլում խորհուրդ էր տրվում ամեն ջանք գործադրել մարմնից հեռացնելու համար հիվանդության անմիջական պատճառը՝ հիվանդածին նյութը (հեղահյուսքը): Իբրև բավականաչափ արդյունավետ մեթոդ, հանախ էր կիրառվում արյունառումը, որի նպատակն էր մի կողմից՝ արյան մեջ շրջանառող ախտածին նյութի մի մասի դուրս բերումը, մյուս կողմից՝ մնացած արյան մեջ այդ նյութի պարունակության նոսրացումը: Այս մեթոդը լայնորեն օգտագործվում էր հայ միջնադարյան բժշկության մեջ: Սա համարվում էր ախտածին նյութերից առավել արագ ազատվելու միջոց: Արյունն թողնում էին, եթե նույնիսկ օրգանիզմում գերակշռում էին մյուս հեղահյուսքերը, ֆանի որ, ինչպես արդեն ասել ենք, համարում էին, որ արյան մեջ առկա են բոլոր հեղահյուսքերը և արյան բացթողումը դիտվում էր ընդհանրապես բոլոր հյուսքերի արտահոսքի հնարավորություն⁹³:

Հերացին այս հարցում հետևում է զգուշություն ցուցաբերելու մասին Գալենոսի կարգադրությանը՝ հիմք ընդունելով նաև իր հառուստ փորձը, որի ընթացքում նա բազում անգամներ համոզվել էր, որ թույլ հիվանդներից արյունն թողնելը կարող էր վտանգավոր լինել նրանց կյանքի համար: Նույն պատճառով նա թույլ չէր տալիս թուլացած և հյուծված հիվանդներին բուժապուլիկ (բանկա) դնել, այլ պահանջում էր նման միջոցառումների ժամանակ անպայման հաշվի առնել հիվանդի ուժը, տարիքը, հիվանդության բնույթը, փուլը, տարվա եղանակը և արյունն թողնել միայն այն դեպքում, երբ կար լիարժեք վստահություն, որ մարմնի բնության ուժերն ի վիճակի են համագործակցել բժշկի գործողությունների հետ:

Արյունառումից հետո սկսվում էր ախտածին նյութի դուրս բերումը մարմնից՝ բնական բացվածքներով կամ մաշկի ծակոտիներով: Բայց դա հնարավոր դարձնելու համար, նախաձեռնում էին նյութի հեռացնելը, այն պետք է բերվեր

⁹² **Ամիրդովլաթ Ամասիացի**, *Յարաջազիտություն հիւանդին (Ախրապատինից)*, ՄՄ 266, թ 175ա: Տե՛ս նաև **Մխիթար Հերացի**, *Ջերմանց մխիթարություն*, գլ. ԼԵ:

⁹³ Մատենադարանի ձեռագրերում բազմաթիվ նկարագրություններ կան արյունառման տեխնիկայի վերաբերյալ:

համապատասխան նոսրության և նրբության: Այլ կերպ ասած, ախտածին հեղահյուրը նախ պետք է հասունանա, քանի որ սառը, չհասունացած նյութի հեռացման փորձը կարող էր հանգեցնել օրգանիզմից դրա նոսր, ջրային մասի արագ արտազատմանը, որի արդյունքում օրգանիզմում մնացած թանձրուկից ազատվելն ավելի կոժվարանար: Հետևաբար, հասունացումն անհրաժեշտ էր դիտվում նախ ախտածին հեղուկի թանձրուկը թուլացնելու, նոսրացնելու, այն համասեռ դարձնելու և հետո միայն ուղեղից և մարմնի մյուս մասերից հեռացնելու համար: Հասունացնող դեղամիջոցներ էին համարվում «նոսրացնող, լուծող և մանրացնող» նյութերը⁹⁴: Գլխում կուտակված հիվանդածին նյութի հասունացման համար կիրառում էին նաև օծման, ցողման համար նախատեսված միջոցներ, ֆթային կաթիլներ և դեղորայքային թրջոցներ:

Հասունացումից հետո սկսվում էր բուժման հաջորդ փուլը, որով ապահովում էին ախտածին հեղահյուրի հետագա դուրս բերումը մարմնից: Սկզբում օրգանիզմը դատարկում էին թեթև միջոցներով: Սկսում էին գլխից՝ զուգահեռաբար մաքրելով նաև սիրտը և ամբողջ մարմինը: Այս նպատակի համար օգտագործում էին հոգնաներ, ռեկտալ տեղադրվող դեղորայք, փսխում առաջացնող միջոցներ, թֆարտադրության խթանում ու գոյացած թֆի հեռացում, բուժապուլիկների (բանկա) գործածում, որոնցով ախտածին գոլորշիները դուրս էին բերվում մաշկի ծակոտիներով, կամ դրանցով արյունազեղում էին առաջացնում ենթամաշկում, ապա այն դատարկում կտրվածքի միջոցով: Հատուկ տեղ էր հատկացվում լուծողականներին:

Ախտածին նյութը օրգանիզմից դուրս մղելու համար, բացի դեղորայքից կիրառվում էր նաև մերսում, փաթաթում, շփումներ, ֆիզիկական վարժանքներ: Մարմնի ստորին հատվածներից դեպի գլուխ բարձրացող ախտածին նյութի ընթացքը կասեցնելու նպատակով փաթաթում էին ստորին վերջույթները: Դրանց մերսումն ու փաթաթումը համարվում էին մարմինն արդյունավետ դատարկող միջոցներ, հատկապես, եթե արվում էին հիվանդին կերակրելուց առաջ: Խորհուրդ էին տրվում նաև ֆիզիկական վարժանքներ, ընդ որում այնպիսի, որ գլուխը շարժվեր մարմնի հետ միասին, այլ մնար հնարավորինս

⁹⁴ Ամիրտովյաթի Ամասիացւոյ Անգիտաց անպէտ կամ բառարան բժշկական նիւթոց, էջ 4-5:

անշարժ, ավելի շատ շարժվեին վերջույթները: Այս վարժանքն արվում էր աղի-
ները դատարկելուց հետո: Շատ օգտակար մեթոդ էր համարվում փսխումը,
ֆանի որ դրանով օրգանիզմն ազատվում էր թանձր ու կաշուն նյութերից:

Եթե նյութը լիովին հասունացել էր, իսկ հիվանդությունը հասել էր իր
վերջնական փուլին, գլխից հեղուկի դատարկումն արվում էր հիմնականում
կոկորդային ողողումների ճանապարհով, բայց ողողման հեղուկները չպետք
է լինեին սուր և այրող: Հերացին նշում է մեկ այլ հակացուցում ևս՝ հիվանդի
մոտ պետք է բացառվեր թոֆերի հիվանդությունը: Կիրառում էին նաև հոտո-
տելիֆներ, որոնցով բացում էին շնչուղիները և առաջ էին բերում փռշտոց: Ախ-
տածին նյութը հնարավորինս մարմնից հեռացնելուց հետո, ամեն անգամ
պետք էր լուծողական տալ: Ըստ որում լուծողականի նպատակը փորլուծու-
թյուն առաջացնելը չէր, այլ մարմնի բոլոր մասերում հիվանդածին նյութերը
կազմալուծելն ու ձևավորված արգասիքները բնական բացվածքներով դուրս
բերելը, այդ թվում նաև փորլուծությամբ:

Քանի որ նյութերը դեպի գլուխ էին բարձրանում ռոֆերից կամ ամբողջ
մարմնից, անհրաժեշտություն էր առաջանում դրանք ցած մղելու և հնարավոր-
ինս թույլ չտալու մոտք գործել կենտրոնական օրգաններ: Դրա համար կի-
րառում էին սառը դեղորայքային թրջոցներ, հոգնա, ինչես նաև լոգանք, որի
ընթացքում փաթաթում ու մերսում էին ռոֆերը:

Հասունացնող դեղերի ուժն ու ֆանակն ընտրվում էր հիվանդությունն
առաջացնող հեղահյութերի ծավալին և սրությանը համապատասխան: Եթե
նյութի ֆանակը շատ էր, դեղորայքի ազդեցությամբ այն կարող էր «եռալ», ին-
չը չափազանց վտանգավոր էր: Այդ պատճառով փորձում էին արյուն թողնե-
լով կամ որևէ այլ եղանակով դուրս հանել նյութի ինչ-որ մաս, իսկ մնացածը
հասունացնել: Եթե նյութի ֆանակը փչ էր, իսկ ակտիվությունը թույլ, ապա
կարելի էր սահմանափակվել նուրբ դեղերով:

Ինչպես արդեն ասել ենք, կասկած չէր հարուցում այն կարծիքը, որ սառը
բնությամբ սև մաղձը և, ընդհանրապես, բոլոր սառը նյութերը դժվար է հա-
սունացնելը, ֆանի որ սառը միջավայրը արգելակում է հասունացման գործըն-
թացը: Իսկ տաք նյութը հասունացնելու համար հարկ էր կիրառել դրա բա-
ղադրությունը թանձրացնող, նաև բացող և մանրացնող միջոցներ: Այդպիսին

էին համարվում սառը և խոնավ դեղերը, ինչպես օրինակ՝ գարեջուրը և այծի կաթը: Գլխացավ և թուլություն ունեցող հիվանդներին կաթ չէին տալիս, դեռևս չհասունացած նյութով հիվանդներին նույնպես: Նրանց խորհուրդ էր տրվում ուտենու, մանուշակի, ջրաշուշանի տերևների և բնույթով սառը բանջարեղենի եփուկ օգտագործել: Այդ դեղերին խառնում էին նաև մի քիչ ֆացախ՝ դրանց թափանցելիությունն ավելացնելու համար: Նյութի թանձրությունը հաղթահարելու նպատակով տալիս էին երիցուկ և վայրի վարդ (ալթեա), իսկ եթե հիվանդն անհնություն ուներ՝ նաև կակաչի տուփիկի կեղև:

Քացախն ընդհանուր միջոց էր համարվում բոլոր տեսակի ախտածին նյութերի հասունացման համար: Եվ չնայած այն բնությամբ սառն էր, սակայն օգտագործվում էր նույնիսկ սառը նյութերի հասունացման ժամանակ: Ըստ միջնադարյան բժիշկների հավաստիացումների, մեղրի և այլ նյութերի միջոցով հնարավոր էր թուլացնել ֆացախի սառը բնույթը, որից հետո հիմնականում պահպանվում էր դրա թափանցող և պոկող հատկությունը: Սառը հյութերը հասունացնելու համար կիրառվում էին նաև այն բոլոր տաֆ յուղերը, որ ստացվում էին բուրավետ ծաղիկներից և այլ բույսերից: Եթե նյութը շատ սառն էր կամ չափազանց առատ, կամ դժվար էր ներծծվում, օգտագործում էին յուղեր, որոնք ստացվում էին խիտ և տաֆ համեմունքներից, օրինակ՝ հասմիկի, նարգիզի, երիցուկի, դափնու, սուսամբարի, նարդոսի յուղերը, կամ ձիթապտղի յուղը, որի մեջ եփվել էր թարմ փեղեմա (սատապ), գանան անանուխ, սամիթ կամ երիցուկ և սրանց նման ուրիշ դեղաբույսեր, ինչպես նաև նավթ: Իր արագ ներծծման հատկության շնորհիվ ֆուլֆների մեջ օգտակար բաղադրիչ էր համարվում բալասանի (բալզամի) յուղը:

Հասունացումից հետո հիվանդի բնության լուծումը իրականացվում էր միզամուղ, ֆրոնամուղ, փսխում առաջացնող, լուծողական միջոցներով: Առավել կարևորվում էր հատկապես լուծողականների դերը: Հերացին իր երկու մերկայացնում է դրանցից մի ֆանիսը, որոնք հանախակի են հանդիպում միջնադարյան բժիշկների աշխատություններում: Օրինակ, նարնատուկի հյութով պատրաստված *այարաջը*, ինչև նաև *սաբուրը*՝ հավլէախեժը (սա նաև *այարաջի* հիմնական բաղադրիչն էր) նախատեսված էին թանձր նյութերի

լուծման համար⁹⁵: Իսկ միրոբալանի (հարիտակ), սալորի, հասարակ ծխաբույսի եփուկը, մրգային և մանուշակի գինին, կասիայի (սեննա) լուծողական եփուկը և նմանատիպ դեղերը, որոնք ուժեղացվում էին սֆամոնիումի խեժով, խորհուրդ էին տրվում դեղնամաղձային, նոսր նյութերի համար:

Կարևոր դեր ունեին հոտոտելու համար նախատեսված միջոցները, որոնք բացում էին շնչուղիները և առաջ բերում փոշտոց: Օգտակար էին համարվում բթի կաթիլները, ծամվող միջոցները: Կիրառվում էր բույրաբուժություն՝ անուշաբույր բույսերով (մուշկ, սաթ): Ցուցված էր անուշահոտ համեմունքների առատ օգտագործումը: Ընդունված էր նաև հանքային նյութերի, այդ թվում՝ թանկարժեք ֆաբերի կիրառումը:

Բույրաբուժությունն իրականացնում էին հավասարակշռող բարդ դեղերի անուշահոտությամբ, որոնք պարունակում էին ֆափուր, մուշկ և նշանակալի ֆանակով մանուշակի յուղ, որն իր հոտով հաղթահարում էր ֆափուրի և մուշկի չորությունը: Սառը բուրավետ նյութերից օգտագործվում էր ջրաշուշանը («նունուֆար»): Այս նյութերը հաճախ կիրառվում էին նաև սև մաղձով պայմանավորված հիվանդությունների ժամանակ: Մուշկի (և այլ բուրավետ նյութերի) արտահայտված վերականգնող, իմունախթանիչ և հակաօքսիդանտ բնույթը ներկայումս հաստատված է փորձնական ճանապարհով, որի պատճառով այն այժմ էլ օգտագործվում է օքսիդատիվ սթրեսով պայմանավորված հիվանդությունների (օրինակ՝ դեպրեսիայի կամ մելանխոլիայի, որ առաջանում է սև մաղձից) բուժման ժամանակ⁹⁶:

Կարևոր դերակատարում ունեն նաև գունաբուժությունը: Գույներից յուրաքանչյուրին վերագրվում էր օրգանիզմի վրա որոշակի ազդեցություն: Ասում էին, որ դրանց ակտիվացնող կամ ընկճող, հանգստացնող և ֆնաբեր, ուրախություն և լավատեսություն առաջացնող և մյուս ունակությունները գործակցում էին կիրառվող մյուս միջոցների հետ և հեշտացնում բուժման գործընթացը:

⁹⁵ Այս մասին տե՛ս նաև **Ибн Сина**, ч. 3, сс. 184-186:

⁹⁶ **В. Н. Каркищенко, М. С. Дуля, Д. В. Хвостов, Р. А. Агельдинов, С. Л. Люблинский**, «Анализ биологически активных соединений мускуса кабарги (*moschus moschiferus*) методом газовой хроматографии с масс-селективным детектором», *Биомедицина* 2018, № 1, сс. 19-39.

Օրգանիզմից ախտածին նյութի հաստնացման և դուրս բերման հետ մեկտեղ, անհրաժեշտ էր պայքարել նաև այդ նյութի այն հիմնական որակների դեմ, որոնց հետևանքով ի հայտ էին գալիս հիվանդության կլինիկական նշանները: Ջերմերի պարագայում, իհարկե, դա առաջին հերթին «օտար» կամ անբնական տափության հաղթահարումն էր, որն իրականացնում էին ինչպես ընդհանուր միջոցներով, այնպես էլ տափությունը սառեցնող դեղորայքով: Բայց ավելի կարևոր էր համարվում շորության հաղթահարումը, քանի որ հատկապես օրգանիզմում առկա բնական հեղուկների սպառումն էր դառնում մահվան հիմնական պատճառը:

Պետք է նկատել, որ ներքին հետազոտության որևէ ուսցիոնալ մեթոդի բացակայության պայմաններում միջնադարյան բժիշկներն առանձնանում էին իրենց մեծ դիտողականությամբ, որը նրանց շատ էր օգնում անգեն աչքով, տեսանելի արտաքին նշանների հիման վրա նանաչելու հիվանդությունը: Ուշադրության արժանի են և՛ ախտորոշման, և՛ բուժման մեթոդները, որոնք բավականաչափ համակարգված են և խարսխված ընդհանուր տրամաբանական օրինաչափությունների վրա:

Գրքի վերջում տեղ գտած մի հավելվածում, որն, ամենայն հավանականությամբ, չի պատկանում Հերացուն, կան մի շարք դեղատոմսեր՝ բաղադրյալ դեղերի պատրաստման որոշ նրբությունների նկարագրությամբ: Քանի որ դա երկի հետ օրգանական ամբողջություն չի կազմում, այն հավելվածի ձևով թողել ենք բնական բնագրի վերջում:

Մխիթար Հերացու այլ երկեր

Ակնհայտ է, որ Մխիթար Հերացին գրել է նաև այլ բժշկական երկեր՝ ներկայումս կորսված: Դրանց առանձին հատվածներ պահպանվել են մեծաքանակ մեջբերումների ձևով, որոնք գտնում ենք ավելի ուշ շրջանի հայ բժիշկների աշխատություններում: Հատկապես կարևոր են ակնաբուժական պատառիկները՝ աչքի կառուցվածքի և հիվանդությունների վերաբերյալ: Աբուսայիդի մարդակազմության մասին երկում աչքին նվիրված մի ամբողջ գլուխ կա, որը

մեջբերված է Մխիթարի մի կորսված աշխատությունից: Աբուսայիդի գրքի խմբագրության ժամանակ այն լրացրել ու մեջբերել է Ասար Սեբաստացին: Այդ պատճառով Հերացուն վերագրվող այդ հատվածը հանդիպում է նշված բնագրի միայն այն ընդօրինակություններում⁹⁷, որոնք արվել են 1625 թվից, այսինքն՝ Ասարի խմբագրումից հետո⁹⁸: Այն ներառում է՝ «Վասն շինուածոյ և յօրինուածոյ աշացն», «Ասեմք զաստաոքն աշացն» և «Վասն գիտելոյ զմկունսն և զիրեանց գործն» պատառիկները⁹⁹: Հատվածը սկսվում է այսպես.

«Վասն շինուածոց և յօրինուածոց աշացն: Ասացեալ է Մեծն Մխիթար, թէ ամենայն բժիշկ, որ աշաց կամենա ծառայել, պիտի որ զկազմութիւն աշացն կարդայ, որ իր ստածումն իմաստութեամբն լինի. եւ ի յայն՝ Քուննաշս (*compendium*) չէր գրած, եւ ոչ ի Աղրապատին (*pharmacopee*): Արդ կամ եղև ինձ՝ Մխիթարայ, որ յիշեմ կազմութիւնն աշաց, կարճաօտ, եւ ասեմ, թէ քանի տապաղայ են, որ են աստառնի աշացն, եւ կամ թէ քանի ըռուտապաթ են, որ են գիշութիւնք աշացն, եւ կամ թէ քանի աղալականք են, որ են մկունք աշացն: Եւ յիշեմ զտեսողական հոգիքն, եթէ յուր ընծայի, եւ որպէս գայ եւ անցանի յառաջ ընդ զոյգ ջեղսն, զոր լուսէնիօն անուանեն.....»¹⁰⁰:

Հավանաբար, Հերացին գրել է նաև միգաբանության մասին մի գիրք, որի հետքերը գտնվում են Վիեննայի Մխիթարյան մատենադարանի թիվ 624 ձեռագրում: Դա Ամիրդովլաթի «Անգիտաց Անպէտի» մի օրինակ է, որի թ. 226ա-ում առկա է հետևյալ ուշագրավ հավելվածը.

«Ի բանից Մխիթարայ: Կան և այլ ցաւեր իրիկամացն, որ չէ յիշած ի գիրքս, բայց ես Մխիթարս յիշեմ զցաւերն եւ զպատճառն, օգնութեամբն Աստուծոյ: Եւ յառաջ քան յիշեմ եւ ասեմ, թէ որպէս ընծայի քան ի յերիկամունքն եւ ի բուշտն.....»: Կամ՝ թ. 230ա-ում գրում է. «Ի բանից Մխիթարայ: Այլ ես՝ Մխիթարս, սակաւ մի յիշեմ, թէ քանի՞ պատճառն գոգարգիլին...»¹⁰¹:

«Ջերմանց մխիթարութիւն» երկի ուշադիր հետազոտումը հուշում է նաև Հերացու ընդհանուր ախտաբանության վերաբերյալ գրված աշխատության

⁹⁷ ՄՄ 464, ՄՄ 715, ՄՄ 2268, ՄՄ 5622, ՄՄ 8487, ՄՄ 8493:

⁹⁸ Այս մասին տե՛ս **Աբուսայիդ**, էջ 17-24:

⁹⁹ Անդ, էջ 178-190:

¹⁰⁰ Անդ, էջ 178-179:

¹⁰¹ **Կ. Բասմաշյան**, «Մխիթար Հերացի», էջ 21-22:

մասին: Ալիշանը, իր «Շնորհալի եւ պարագայ իւր» աշխատության մէջ նկատում է. «Մխիթարայ վարուց վրայ ուրիշ տեղեկութիւն չունիմք, այլ գրուածոց և հմտութեանն ուրիշ նշաններ ալ կան մեր ընտիր բժշկարանաց մէջ, զոր կ'երևի, թէ «Ջերմանց» գրքէն վերջը գրեր է, որովհետեւ անոր յառաջաբանին մէջ կ'ըսէ. «Զբովանդակն, որ վասն արուեստի բժշկութեանս, թողի և գերեք ազգ ջերմանցս միայն հաւաքեցի», իսկ բժշկարանաց մէջ կը գտնենք ուրիշ շատ տեսակի հիւանդութեանց գրուածներ, որոց վրայ օտարաց և նախնեաց խօսքերն աւանդելէն ետեւ, ստէպ կ'ըսուի. «Բայց ես Մխիթար յիշեմ, եթէ յուստից լինի (այսինչ ցավ)», «Այլ ես Մխիթար յիշեմ զպատճառն զճիճուն, եւ այլն...», «Այլ ես Մխիթար կամիմ գրել ի յայլ գրոց վասն սնկանն», «Կան եւ այլ ցաւեր, որ չէ յիշած ի գիրքս, բայց ես Մխիթարս յիշեմ» և այլն: Երբեմն ալ յետին հաւաքաբան բժիշկք՝ կարդացողը կու զրկեն առ բժշկապետն մեր, զոր օրինակ. «Եւ զայլ ստածումն գտանես ի գիրս Մխիթար բժշկին», «Յիշեմ ի բանից Մխիթարայ» և այլն, որով յայտ է, թէ Մխիթար երբեմն թողած «Բովանդակ արուեստի բժշկութեան» գիտելիքը, յետոյ գրեր է, և դեռ հիմայ ալ գտուին գրուածքն, գէթ ըստ մասին»¹⁰²:

Յավով, Ալիշանը չի նշում իր հայտնաբերած հատվածների նշգրիտ տեղիները, քանի որ, ինչպես արդարացիորեն գրում է Ղևոնդ Հովնանեանը՝ շնորհակալության են արժանի նույնիսկ այն մատենագիրները, որ Մխիթարի մասին տալիս են անորոշ և ցամաքային տեղեկություններ: Արդարև կարևոր է իմանալ, թե ինչպիսի նյութեր է շոշափել մեր «Երիցագույն բժիշկ-մատենագիր» իր գրվածքներում, ինչ կարծիք է ունեցել այս կամ այն հիվանդության մասին, ինչ դեղ ու բուժում է սահմանել դրանց համար¹⁰³: Հովնանյանն ինքը Հերացու մի քանի պատառիկ է նկատել Ասար Սեբաստացու «Գիրք բժշկական արհեստի» բժշկարանում և զետեղել իր «Հետազոտությունն նախնեաց ուսկօրէնի վրայ» աշխատության մէջ. «...Այլ ես Մխիթարս յիշեմ կարճառօտ, եթէ ուստից լինի երեսօքն եւ կամ նուզլան (հարբուխ): Յորժամ լնու ի

¹⁰² Հ. Ղևոնդ Մ. Ալիշան, *Շնորհալի և պարագայ իւր*, էջ 259-260: Այս մասին տե՛ս Կ. Բասմաջյան, «Մխիթար Հերացի», էջ 22:

¹⁰³ Հ. Ղևոնդ վ. Հովնանեան, Հետազոտությունն նախնեաց ուսկօրէնի վրայ, էջ 89:

գլուխն գիշութեամբ եւ յուղարկէ ի խնծորս ա. ի զանկիկն, նա զփողքն խոշրէ, եւ այն նուզլայ կոշի, ապա թէ ի քիթն ուղարկէ՝ այն զերեսօքն կոշի: Եւ այն, որ ի տաք պատճառանաց լինի եւ այն որ իջանէ լինի եւ տաք, պարտ է օծանել վարդի ձիթով եւ որ նման է այդմ: Ապա թէ ի հով պատճառանաց լինի, այն որ իջանէ՝ հաստ լինի եւ հով, պարտ է տաք ծխել սամթի ձիթով եւ որ նման է, օգտէ....»: Հատվածն ավարտվում է հետևյալ կերպ. «Եւ զայլ ստածումն գտանես ի գիրս Մխիթարայ բժշկին»¹⁰⁴: Սակայն Ասար Սեբաստացու բժշկարանի ՄՄ չորս օրինակներում (ՄՄ 413, ՄՄ 464, ՄՄ 7749, ՄՄ 9837), ինչպես նշում է Դոնարա Կարապետյանը, Հերացուն պատկանող այս հատվածը բացակայում է, քանի որ սրանք բոլորը թերի են և սկզբից ու վերջից ունեն պակասող գլուխներ¹⁰⁵: Միայն ՄՄ 7749 ձեռագրում անուկափողային աղեթափությունների, ամորձիների ախտահարումների, այդ թվում՝ ջրգողության, ամորձու ուռուցքային հիվանդությունների և դրանց բուժման վերաբերյալ Հերացուն պատկանող մի պատառիկ է պահպանվել՝ վերնագրված. «Վասն փշտանգի, որ է ձվանֆն»¹⁰⁶: Ակնաբուժական բովանդակությամբ մեկ ուրիշ պատառիկ էլ ՄՄ 8873 անհեղինակ ձեռագիր-բժշկարանում կա (թ. 467բ)¹⁰⁷:

Հաստատապես, Հերացին գրել է նաև դեղագիտական աշխատություն՝ «Ախրապատին», որից պահպանվել են միայն առանձին հատվածներ և հիշատակումներ տարբեր բժշկարաններում¹⁰⁸: «Ախրապատին» գրած լինելու հանգամանքի մասին իր «Ջերմանց մխիթարութիւն» երկում վկայում է նաև Մխիթարն ինքը (գլ. 30). «Ապա թէ յերեսն կամ ի յոտսն փուքս անկանի, տուր զդեղն նախկին, զոր յակրայբաղինն կայ գրած»:

¹⁰⁴ Անդ, էջ 89-90: Տե՛ս նաև **Ասար Սեբաստացի**, *Գիրք բժշկական արուեստի*, աշխ. **Դ. Մնացականյանի**, Երևան, 1993, էջ 50-52:

¹⁰⁵ **Ասար Սեբաստացի**, էջ 52:

¹⁰⁶ Անդ, էջ 181-182: «Եւ են ցեղ ու ցեղ գոր չէ յիշած, բայց ես Մխիթարս յիշեմ կարճաբոս: Եւ ի յառաջն զգայլանգն յիշեմ և ինքն այն է, որ իբրև զգայլուցն հատանի կամ արձկնայ և կամ հերձի իջանի յաղեցն մինչև ի ցայլսն....»:

¹⁰⁷ Անդ, էջ 57:

¹⁰⁸ **Արսէն Սուրբի**, «Պատմութիւն հայ բժշկութեան», էջ 33-37:

Հայերեն ձեռագրերի շարքում պահպանվել են նաև ֆարերի, դրանց որակների և բուժական հատկությունների մասին Մխիթար Հերացու երկու փոփոխված գրվածքներ: Մեկում ֆարերի անունները դասավորված են այբբենական կարգով, կոչվում է՝ «Մխիթար իմաստուն բժշկապետի վասն ֆարանց պատուականաց և յատկութեանց և բժշկութեանց նոցա, ի վերայ այբութենից եղեալ և շարադասեալ» (ՄՄ 1495, Ժէ դար, թթ. 159աբ), իսկ մյուսը՝ «Մխիթար իմաստուն բժշկապետի վասն ֆարանց եւ յատկութեանց նոցա եւ բժշկութեան նոցա» (ՄՄ 1898, ԺԳ դար, թթ. 255բ-257ա, ՄՄ 1770, ԺԶ դար, թթ. 363ա-364բ, ՄՄ 2965, Ժէ դար, թթ. 22ա-23բ): Ըստ Լևոն Հովհաննիսյանի, հնարավոր է, որ սրանք ավելի ընդարձակ աշխատության մաս են կազմել¹⁰⁹: Սակայն Մատենադարանի նմանատիպ բովանդակությամբ ձեռագրերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այդպիսի փոփոխված ցանկերի կազմումը հազվադեպ երևույթ չէ հայ մատենագրության մեջ: Հին և միջին դարերում քանկարժեք ֆարերը հատուկ ուսումնասիրության առարկա էին բժիշկների համար: Ձեռագրերում ատկա բազմաթիվ գրվածքները ֆարերի մասին ներառում են նաև դրանց բուժական հատկությունների նկարագրություններ: Ընդ որում, այդ աշխատանքներում բյուրեղացած են ոչ միայն արաբ, այլ նաև հույն հեղինակներից վերցված տեղեկություններ, որոնք վաղ ակումբներ ունեն: Հայերեն ձեռագիր աղբյուրներից հայտնի է դառնում, որ ֆարերի մասին տեղեկությունները տեղ են գտել բազմաթիվ ախրապատիմների, այլ դեղագիտարանների և բժշկարանների մեջ, որտեղ նկարագրվում էր դրանց ազդեցությունը օրգանիզմի վրա¹¹⁰: Իր «Ջերմանց մխիթարութիւն» երկում նույնպես Հերացին մեկ անգամ չէ, որ խորհուրդ է տալիս որևէ ֆար օգտագործել այս կամ այն հիվանդության բուժման ժամանակ:

Պահպանվել է նաև քաղցամանական մի փոքրիկ աշխատություն, որ կոչվում է «Որոտացոյց և շարժացոյց. ստոյգաբան և անսխալ հաստատուն քարմանած Մխիթար բժշկի. ի հելլենացոց գրոց: Աւուրք ամսոյն ընդ ԲԺ-ան

¹⁰⁹ Л. А. Оганесян, *История медицины в Армении*, т. 2, сс 83-84.

¹¹⁰ Կ. Մոսիկյան, «Թանկարժեք քարերը և դրանց բուժական հատկությունները ըստ միջնադարյան աղբյուրների», *Բանբեր Մատենադարանի*, № 38, Երևան, 2024, էջ 170-197:

կենդանայկերպսն այսպէս» (ՄՄ 573, թթ. 476ա-478բ, ՄՄ 9393): Սա վկայում է Հերացու աստղագիտական հետաfrրությունների մասին, և դարձյալ, հնարավոր է, ավելի ծավալուն աշխատության պատառիկ է¹¹¹:

Կ. Բասմաջյանը և Ղ. Ալիշանը Հերացուն են վերագրում նաև արաբերենից հայերեն թարգմանված «Գիրք վաստակոց»-ը¹¹², որը հրատարակվել է 1877թ.¹ առանց թարգմանչի անվան¹¹³: Երկը թարգմանվել է Իբն էլ-Ավվամ էլ Իշբիլի (11-րդ դար) «Քիթաբ էլ-Ֆարահա» գրքից, որ երկրագործության վերաբերյալ ուղեցույց էր: Վերջինիս սկզբնաղբյուրը, վստահաբար, հունարեն հանրահայտ «Գեոպոնիկա»-ն է: Այս երկասիրության հունարեն, լատիներեն, ֆրանսերեն և այլ բազմաթիվ թարգմանություններ կան¹¹⁴:

Հայերեն բժշկական եզրաբանության համար շափազանց կարևոր է Մխիթար Հերացու տերմինաշինական գործունեությունը, որը բազմաթիվ հետազոտողների ուսումնասիրման առարկա է դարձել: Ստելլա Վարդանյանի «Հայ բժշկական տերմինաբանությունը 12-րդ դարում» հոդվածը քննում է Մխիթար Հերացու և Աբուսայիդի երկերում գործածվող հայերեն եզրերը, որոնցից շատերը արմատավորվել են մեր բառային տիրույթում և «պատմական տարբեր շրջաններում պահպանել իրենց ձևախմաստային գոյությունը»¹¹⁵: Դոնարա Կարապետյանը գրում է «-անգ/կ» (իջեցում, անկում) մասնիկի հավելումով կառուցվող՝ «փոշտանգ/կ» (աղեթափություն ամորձապարկի մեջ), «աղիցանգ/կ» (աղեթափություն), «ջրանգ/կ» (ամորձու ջրգողություն, *hydrocele*), «մարմնանգ/ֆ» (փոշտայտուց), «ոսկրանգ/ֆ» (աղեթափություն, երբ ընկած փորոտիքը ոսկրի նման պնդանում է) եզրերի մասին¹¹⁶:

¹¹¹ **А. С. Кноян**, *Мхитар Гераци – врач XII века*, сс 49-50.

¹¹² Կ. Բասմաջյանը հիշատակում է նաև մի ձեռագիր, որտեղ այս գործն անվանվում է «Պարտիզականի գիրք» (**Կ. Բասմաջյան**, «Մխիթար Հերացի», էջ 23):

¹¹³ Գիրք Վաստակոց (Գեոպոնիկա), թարգմանությունն նախնեաց յարաբացի լեզուէ, Վենետիկ, 1877:

¹¹⁴ **Կ. Բասմաջյան**, «Մխիթար Հերացի», էջ 23: **Ղ. Ալիշան**, «Գիրք վաստակոց», Բազմավէպ, ԼԵ, Գ, Վենետիկ, 1877:

¹¹⁵ **Ս. Վարդանյան**, «Հայ բժշկական տերմինաբանությունը 12-րդ դարում», *Բանբեր Մատենադարանի*, № 10, Երևան, 1971, էջ 185-212:

¹¹⁶ **Ասար Սեբաստացի**, էջ 56:

Աչքի թաղանթների և հեղահյուրերի համար Հերացին գործածել է հունարենից բառապատենմամբ ստեղծված հայերեն բարեննչյուն և ճշգրիտ եզրեր՝ «սառնենի» (*lens crystallina*), «սարդոստենի» (*retina*), «եղջերենի» (*cornea*), «խաղողենի» (*uvea Galeni*), «սպիտակուցենի» (*humor aqueus*), «ապիկենի» (*corpus vitreum*): Այդ նույն տրամաբանությամբ, ժամանակակից բժշկության մեջ հետագայում նույնպես ստեղծվեցին «-ենի» վերածանցով նոր եզրեր՝ «ցանցենի», «անոթենի», «շաղկապենի», «պնդենի», իսկ Հերացու կերտած «եղջերենին» և «ապիկենին» այժմ էլ գործածական են¹¹⁷:

Հերացու աստղագետ լինելու հանգամանքը, որի մասին վկայում է նաև Ներսես Շնորհալին, խստորեն վիճարկում է Կարապետ Բասմաջյանը: Ըստ նրա, այդպիսի որակման պատճառն այն է, որ աստղաբանությունը կամ աստղահմայությունը (*astrologia*) շփոթված է աստղաբաշխության կամ աստղագիտության (*astronomia*) հետ: Աստղաբանությունը նա անհիմն ու սնոտի գիտություն է համարում, որի միջոցով, ելնելով աստղերի դիրքից և մոլորակների հավանական ազդեցությունից, մեր նախնիները հավակնում էին զանազան գուշակություններ անել, այդ թվում նաև առողջության հետ կապված: Մինչդեռ աստղաբաշխությունը կամ աստղագիտությունը իրական գիտություն է, որին, ըստ նրա, չէին տիրապետում ո՛չ Մխիթար Հերացին, ո՛չ էլ Ամիրդովլաթ Ամասիացին: «Աստղագետ» համարվելու մենաշնորհը հայ միջնադարյան գիտնականների շրջանում նա վերապահում է միայն Անանիա Շիրակացուն, իսկ Հերացուն և Ամիրդովլաթին, ըստ հին ավանդության, անվանում է հասարակ «ախտարմողներ» և «ոէմլ թափողներ»¹¹⁸: Թեպետ պետք է նկատել, որ բավականին տարօրինակ է մի կողմից Մխիթար Հերացուն (նաև Ամիրդովլաթ Ամասիացուն) համարել բանապաշտ, կրոնական սեռաստիկայից ազատ, հանճարեղ բժիշկ, մեծ բժշկապետ, իսկ մյուս կողմից մեղադրել նրան սնոտիապաշտության և անգրագիտության մեջ: Հրաշալի ուսումնասիրելով իր նախորդների թողած գրավոր տեղեկություններն ու փորձը, Հերացին իր յուրաքանչյուր կարծիքի և գործողության համար զարմանալի տրամաբանական հիմնավորումներ է առաջ քաշել: Ոչ ոք չի կարող վիճարկել նրա

¹¹⁷ Ս. Վարդանյան, էջ 192:

¹¹⁸ Կ. Բասմաջյան, «Մխիթար Հերացի», էջ 23:

արհեստավարժությունը: Իսկ աստղագիտությունը միջնադարում սերտորեն առնչվում էր բժշկագիտության հետ: Որքանով է ընդունելի որևէ ժամանակաշրջանի որևէ գիտություն դիտարկել՝ կամայականորեն մասնատելով այն: Մարդը հնում ընկալվում էր որպես փոքր աշխարհ, բնության և տիեզերքի հետ անընդհատ փոխհարաբերվող էակ: Պատահական չէ, որ աստղագիտությունը բժշկագիտության հետ զուգահեռել են Հիպոկրատեսը, Գալենոսը, Իբն Սինան՝ բացահայտելով բազմաթիվ նմանություններ համայնական բնության և մարդու միջև: Ըստ Գրիգոր Մագիստրոսի, հնարավոր չէ հստակ սահմանագիծ գծել մարդկային բնության և տիեզերքի միջև, քանզի համաշխարհային բանականությունը չափազանց մեծ նշանակություն ունի բոլորի համար: Նա բազմաթիվ անալոգիաներ է նշում մարդու և տիեզերքի ֆիզիկական կառուցվածքի, բնական երևույթների և մարդու բնախոսական գործառույթների, ինչպես նաև համաշխարհային և մարդկային բանականության միջև: Այսպես, ուղեղից դուրս եկող նյարդերն, ըստ նրա, համապատասխանում են հնգաստեղին¹¹⁹, ուղեղի խոհականությունը¹²⁰ բոլոր մարմինների նախախնամությանը, երկու աչքերը՝ արեգակի և լուսնի ընթացքին, իսկ միայնակ կամ համակցված զգայությունները՝ մյուս աստղերին և տարրերին: Քամու նմանությամբ բերանից դուրս եկող գոլորշին երբեմն Հարավի նշանակություն ունի, իսկ սառը [օդը]՝ Հյուսիսի: Ոսկրերը համապատասխանում են ֆաբերին, ջղերը՝ բույսերի արմատներին, երակները՝ գետերին, որովայնը՝ ծովին, մորուքն ու մազերը՝ մայրի ծառին, մարմնի աղվամազը՝ բուսականությանը, ամբողջ մարմինը՝ հողին, շնչառությունը՝ օդին, սեռական ցանկությունը՝ ջրին, սննդից առաջացած ջերմությունը՝ կրակին¹²¹:

Հետևաբար, հին գիտնականների գաղափարները, տեսական և գործնական մոտեցումները անհրաժեշտ է դիտարկել դրանց ամբողջության մեջ: Միջնադարյան բժշկագիտությունը մարդուն ընկալում է միասնական և անփակտելի՝ իր հոգով և մարմնով, ինչպես նաև փոխադրկապված Համայնի

¹¹⁹ Հինգ թափառող աստղերը կամ մոլորակները, որոնք հայտնի էին հնում՝ Մատուրներ, Յուպիտերը, Մարսը, Վեներան, Մերկուրին:

¹²⁰ Խորհելու, մտածելու կարողություն, խելք, խելացիություն, խոսքի իմաստը ընկալելու ունակություն:

¹²¹ «Գրիգոր Մագիստրոսի Թուղթ եւ չափաբերականք», էջ 346:

հետ՝ իբրև դրա կարևորագույն օղակ, գուցե և՛ իմաստ: Եվ բնական է, որ մարդուն չեն մեկուսացրել տիեզերքից, նրա մարմնում գործող օրենքներն ու օրինաչափությունները չեն առանձնացրել ընդհանուր տիեզերական օրենքներից: Անցյալի գաղափարները ընկալելու, գործնական մոտեցումները հասկանալու համար, մենք պարտավոր ենք ընդունել և վերլուծել ամբողջ այդ համակարգը, ոչ թե դրա առանձին մասերը միայն:

Մխիթար Հերացու դերը չափազանց կարևոր է եղել հայ գիտական մշակույթի զարգացման համար: Իսկ նրա «Ջերմանց մխիթարութիւն» երկը ամուր հիմք է ստեղծել Հայաստանում բժշկագիտական գրականության համար՝ ձևակերպելով դրա հիմնական խնդիրները, համակարգելով դրանք և առաջարկելով դրանց լուծման համար ընդունելի սխեմաներ: Հետաքրքիր է նաև Մխիթարի աշխատանքի մեթոդական կառուցվածքը, և ընդհանրապես, նրա մտածելակերպը: Ինչպես հին բժիշկներն էին հետևում Պորփյուրիոսի տրամաբանական սկզբունքներին, որոնք դրված էին Արիստոտելի փիլիսոփայական աշխատանքների ուսումնասիրման հիմքում, այդպես էլ նա ընդունեց հին ու նոր գիտնական բժիշկների դիրքորոշումները, որոնք համապատասխանում էին իր ժամանակի բժշկագիտության առավել առաջադիմական գաղափարախոսությանը¹²²: Ընդ որում, լինելով արաբական շրջանի բժիշկ, Հերացու բժշկական մոտեցումները պարզապես ներծծված են հունական փիլիսոփայությունից ֆաղված գաղափարներով, այնպես, որ նրա այս երկը ներկայանում է որպես հիպոկրատյան, գալենյան, ինչպես նաև արաբալեզու բժշկագիտության, հատկապես արաբական դեղագիտության ձուլված կամ սինթեզ:

Քննական բնագրի կազմման համար օգտագործված ձեռագիր աղբյուրների համառոտ նկարագրություն

Մխիթար Հերացու «Ջերմանց մխիթարութիւն» երկի քննական բնագրի կազմման համար հիմք ենք ընդունել 13-րդ դարի ՄՄ 416 ձեռագիրը (այսուհետ՝ Ա): Այն համեմատել ենք երկի 1832 թ. վենետիկյան հրատարակության հետ, որը կատարվել է Փարիզի ազգային գրադարանում պահվող 17-րդ դարի

¹²² Տե՛ս «Ջերմանց մխիթարութիւն» երկի նախաբանը:

№ 246 ընդօրինակությունից (այսուհետ՝ Բ): Բնագիրը, ոչ լրիվ տարբերակով, առկա է նաև «Գագիկ-Հեթումյան բժշկարանում» (20-46 գլուխ), որի պահպանված երկու օրինակները՝ 13-րդ դարի վնտկ. 1281 (1284թ.) մագաղաթյա մատյանը (Դ) և 12-րդ դարի եղմ. 370 ձեռագիրը (Գ), նույնպես համեմատել ենք:

Ա. Հիսմ-ձեռագիր ՄՄ416 (1279 թ.), թթ. 1ա-120բ, գրիչ՝ Կոստանդին:

Ունի գրչության շրջանի հիշատակարան (թ. 119ա). «Փառք Սուրբ Երրորդութեանն յափտենից յափտեանս, ամէն: Ի յկթն հարիւրերորդի ֆամերորդի ութերորդի (1279) թուականի Հայոց գրեցաւ գիրքս այս, որ է Ջերման բժշկարան, հրամանաւ աստուածագարդեալ եպիսկոպոսին Սիմէոնի, ի վայելումն անձին իւր և ի պէտս եղբայրական միաբանեալ անձանց, և յետ ելից իւր՝ յիշատակ հոգոյ: Եւ գրեցաւ սա ձեռամբ մեղապարտ ծառայիս Աստուծոյ Կոստ[անդինի], և կատարեցաւ սա ի թուականիս ՋԻԸ (1279), յամսեանս աւգաստոս, որ ար Թ է: Արդ, աղաչեմ զամենեսեան, որք հանդիպիք սմայ, թողութիւն մեղաց հայցեցեմք յԱստուծոյ՝ մեզ և ծնողաց մերոց և զարմից, և Աստուած յիշողացդ և յիշեցեղոցս ողորմեսցի, որում փառք յափտեանս: Գրեցաւ հաստատութեամբ ի կամս Աստուծոյ»:

Բ. Փրգ. 246 (1637-1639 թթ.), տեղի՝ Կոստանդնուպոլիս?, էջ 1-90¹²³:

Ձեռագիրը հայտնաբերվել է 1727թ. կարդինալ դը Ֆլյորիի հանձնարարությամբ Փարիզի թագավորական գրադարանի համար ձեռք բերված հայերեն ձեռագրերի շարքում՝ Կոստանդնուպոլսում: 1824թ. այն Փարիզի գրադարանում տեսել է Հ. Արսեն Վ. Բագրատունին և «կատարյալ հավատարմությամբ» ընդօրինակել¹²⁴: Հենց այդ ընդօրինակությունն էլ 1832 թ. տպագրվել

¹²³ Raymond H. Kevorkian, Armen Ter-Stepanian, avec le concours de Bernard Outtier et de Guevorg Ter-Vardanian, *Manuscripts arméniens de la Bibliothèque nationale de France, Catalogue*, Paris, 1998, № 246, **Mxitar Heraci**, « Traite sur la guérison des fièvres».

¹²⁴ Վ. Թորգոմեան, «Հայ բժշկական ձեռագիրք Ղազարու վանքին. Դ. Մխիթարայ Հերացոյ Ջերմանց մխիթարութիւն», *Բագմատէպ*, 1925, № 2, էջ 38-40: Իր ընդօրինակության վրա Հ. Արսեն Վ. Բագրատունին մակագրել է՝ «Մխիթարայ Հերացոյ Բժշկարան ջերմանց, գտեալ յարքունի գրանոցին Փարիզու, ի գրչագիրն № 107, և ընդօրինակեալ ի նմին քաղաքի, յամի 1824: Պարիսի այս օրինակը մէկ հատիկն եղած է և ցարդ ալ մէկ հատիկն է հայերեն ձեռագիրներու մէջ»:

է Վենետիկում: Մեր փնական բնագրում համեմատել ենք ձեռագրի այդ տպագիր օրինակը:

Գ. Եղմ. 370, 12-րդ դար, էջ 115-198:

«Գագիկ-Հերումեան բժշկարան»՝ եռամաս, որի մի մասը Մխիթար Հերացու «Ջերմանց մխիթարութիւն»-ն է: Թվագրվում է 1184թ.¹²⁵, թուղթ: Հին ձեռագիրը բոլորգիր է, նորոգվածը՝ նոտրգիր: Գրիչ՝ Հերում Սեաստոս? Ստացող՝ Հերում Սեաստոս, որդի Օշնի: Սավալանյանի Երուսաղեմի ձեռագրերի ցուցակի լուսանցքում տարբերվող գրությամբ արձանագրված են հետևյալ տողերը. «Գրիչն կամ գաղափարողն ըստ ամենայն հաւանականութեան թոյի լինել նոյն ինքն Հերում Սեաստոս որդի Աշնի, որպէս ցուցանէ հետագայ հատուածն՝ գրեալ ի թերթին 20ա, տող 2-4. «Այլ նշանք պատրաստութեան մտպոյլսի, զոր արար ծեր բժիշկն Պաղտատեցին» ինն Հերմոյ Սեաստոսիս...»¹²⁶:

Ոչ բուն ձեռագրում, այլ իբրև պահպանակ ծառայող չորս բժիշկների պատկերող նկարի հետևի էջին կարդում ենք բոլորգրով գրած երեք տող. «Տէր Յս. վայելել տացէ զԲժշկարանս մեծի եւ բարեպաշտ իշխանին Սեաստաւսին Հերմոյ որդոյ Աշնի բարեպաշտի»:

Ըստ Գարեգին Հովսեփյանի, բուն ձեռագիրը բոլորգիր է եղել, նոտրգրով մասերը ավելացրել են հետո՝ նորոգման ժամանակ¹²⁷: Մխիթար Հերացու «Ջերմանց մխիթարութիւն»-ը հիմնականում բոլորգիր է՝ հազվադեպ նոտրգիր էջերով (115-116, 124): Դա նշանակում է, որ այն հին ձեռագրի մաս է և հետագայում էլ գրեթե փոփոխության չի ենթարկվել: Սակայն ձեռագրի վերջում, ավելացված մասում նոտրգրով հատվածորեն կրկնվում են նախորդող գրվածքների որոշ կտորներ, այդ թվում նաև Հերացու «Ջերմանց մխիթարութիւն» երկից՝ այլ խմբագրությամբ: Վերջինս վերնագրված է՝ «Վասն ջերմաց, եւ պատմէ գիրս այս գպատնառ բնութեան իրաց, որ ոչ է յայտնի մարդոյ.

¹²⁵ Սա կասկածելի է թվում, քանի որ 1184 թ. երկի ստեղծման թիվն է: Հավանաբար, պահպանվել է նախագաղափար օրինակի հիշակարանը, որից էլ գալիս է շփոթմունքը:

¹²⁶ Կ. Պողարեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, հ. 2, էջ 280:

¹²⁷ Գ. Հովսեփյանց, «Հայ-արաբական բժշկական և մշակութային յարբերութեան խնդիրներ», էջ 6:

իմաստասերի, որ կոչեր են տանկերեն խասիաթ, զոր հրամայեաց Գագիկ Շահնշահն՝ որդին Ապասայ՝ քարմանեալ ի տանիկ լեզուէն ի հայ լեզու: Ասաց Ապուպաբր Մահմատ Զաֆար որդին՝ Ռազիկն, թէ տեսայ եւ լսեցի, որ անգէտ մարդիկ շատան իմաստնայսիրաց, արհամարհեն զմեզ. ապայ հարկ եղեւ այրնել ինձ զայս գիրքս, արկանել հիմն եւ շինել տուն եւ դնել բոյն եւ ցուցանել նոցանց իրաց բնութիւն է՛ր աստար, եւ զայն տեսանեն դեռ իրենց աշերովն, եւ չավտան եւ ջանան ստել զետիկարն: Բայց է տեսան իրենք իւրեանց աշերովն գփարն, որ կոչի խանդումանդ, որ քաշէ զինքն երկաթ, եւ կայ այլ քաւ եւ քաշէ յինքն զոսկին, եւ կայ այլ քաւ, որ քաշէ յինքն զպղինձն, եւ կայ այլ քաւ, որ քաշէ զապիկին»։ Այս հատվածը պարզաբանում է, որ բժշկարանը պատվիրողը Կարսի վերջին թագավորն է՝ Գագիկ Աբասեանը, ոչ թե Անիի Գագիկ Ա.-ն¹²⁸, ինչպես կարծում էին Արսեն Սուրբին¹²⁹, Ղևոնդ Ալիշանը¹³⁰, Ղևոնդ Հովնանյանը¹³¹, Վահրամ Թորգոմյանը¹³²: Գտնում ենք նաև հետևյալ հիշատակարանը՝ «Յս. Քս., որ բժիշկտ ես հոգոց եւ մարմնոց ծառային քո՝ Հեթմոյ Սեաստասի որդոյ Աւշնի, եւ քեզ փառք յափտեանս, ամէն»։

Մխիթար Հերացու «Զերմանց մխիթարութիւն» երկն այս ձեռագրում ամբողջական չէ։ Այն սկսվում է «Վասն հալեմաշ ջերմերոյն» (Ա) գլխով, որն ամբողջական ձեռագրերում (ՄՄ 416) համապատասխանում է Ի (20) գլխին։ Այսինքն բացակայում են առաջին տեսակի ջերմերը, որոնք վերագրվում են երեք հոգիներին (պնևմա, ոգի)¹³³։ Ավարտվում է Լ գլխով, որ կոչվում է «Պատմութիւն նախագիտութեան վասն չորս ժամանակացն, որով յառաջագէտ լինի

¹²⁸ Անդ, էջ 6-8:

¹²⁹ Արսեն Սուրբի, «Պատմութիւն հայ բժշկութեան», էջ 33:

¹³⁰ Մխուսան, էջ 337, Ծիրակ, էջ 96:

¹³¹ Հ. Ղևոնդ վ. Յովնանեան, Հետազոտութիւնք նախնեաց ռամկօրենի վրայ, էջ 135:

¹³² Վ. Թորգոմեան, «Հայ բժշկական ձեռագիրք Ս. Ղազարու վանքին», էջ 70:

¹³³ Քանի որ ընդօրինակությունը վաղ շրջանի է (եթե ոչ 1184 թ. ապա ոչ ուշ, քան 1218 թ., որովհետև իշխան Հեթում Սեաստոսը ապրել է 1151-1218 թթ.), ապա ամենայն հավանականությամբ, գրչի ձեռքի տակ եղել է ամբողջ ձեռագիրը, այդ թվում՝ ջերմերի առաջին խումբը։ Հավանաբար, պատվիրատուն է պատվիրել, որպեսզի գրիչը ընդօրինակի ջերմերի միայն երկու խմբերը։ Նկատենք, որ առաջին խումբ ջերմերը հաճախ հատուկ բուժում չեն պահանջում, այլ միայն խնամք։ Ուստի, պատվիրվել է այն ջերմերի նկարագրությունն ու բուժումը, որոնք բժշկական միջամտության կարիք ունեն։ Կարծում ենք, այս ձեռագիրն ի սկզբանե նախատեսված է եղել կիրառել իբրև դասագիրք բժիշկների համար։

բժիշկն զկենացն և զմահուն յամենայն հիւանդութիւնքն», որը ՄՄ 416-ի 46-րդ գլուխն է: Երուսաղեմի հայերեն ձեռագրերի մայր ցուցակում կարդում ենք ծանոթություն այն մասին, որ այս ձեռագիրը բազմաթիվ տարբերություններ ունի տպագիր օրինակի համեմատությամբ և «իւր ընտիր ընթերցուածներով շատ թանկագին նպաստ մը կրնայ բերել այն պարագային, երբ ձեռնարկովի բնական նոր հրատարակութիւն մը»¹³⁴:

Դ. Վնակ. 1281 [1689] (1294 թ.), էջ 146-230:

Գրիշ՝ ծերունի Վարդ Մրտիշցի: Ստացող՝ Հերթում թագավոր, տէր Կոռիկոսի: Տեղի՝ Սիւշ: Հայտնաբերվել է 1825-1850 թթ.-ի միջև, անհայտ է, թե ում միջոցով: Այս ընտիր մագաղաթյա մատյանը Հերթում թագավորի բժշկարանն է: Այն սկսվում է «Վասն բնութեան մարդոյ» կոչվող գրվածքով, որն ըստ Վ. Թորգոմյանի՝ «Արիստոտելի անդամագնական գործերէն փաղուած մ'ըլլալ կը թուի»¹³⁵: Թ. 15-ում գտնում ենք՝ «Բժշկարան, գոր փոխած է ի տանիկ լեզուէ ի հայս, ի ժամանակս յաղթող թագաւորին Հայոց Գագկայ» վերտառությամբ բժշկարանը, որի մեջ ներառված է նաև Մխիթար Հերացու «Ջերմանց մխիթարութիւն» երկի մեծ մասը (թթ. 146-230): Այն եղմ. 370 ձեռագրի նմանությամբ սկսվում է «Հալեմաշ ջերմեր»-ով, որ ՄՄ 416-ի Ի գլուխն է, բայց այստեղ Ա.-ն է («Պատմութիւն նախագիտութեան հալ և մաշ ջերմերոյն...»), մինչև և գլուխ («Պատմութիւն նախագիտութեան վասն չորս ժամանակացն, որով նախագէտ լինի բժիշկն զկենաց և զմահուն յամենայն հիւանդութիւնքն»):

Գրչության շրջանի մի հիշատակարան կա թ. 14-ում. «Ջրագատորագնայր, զֆրիստոսապաշտ խոհեմ եւ փաշ ի արանց պարոն՝ զբարեհամբաւն Հերթում, տէր Կոռիկոսոյ, յիշեսջիք ի Քրիստոս, որ Քրիստոսի էք վիճակեալք, որոյ հրամանաւ սկիզբն արարի գրութեան յոճնահանճար և յամենայնի պիտանացու եւ հարկաւոր տառիս բժշկարանի, ես ապիկար ծերունիս Վարդ Մրտիշցի: Սկիզբնս ի թու. Հայոց ՋԽԳ (1294), յամսեան Յունուարի ի ԻԸ-ն (28)»:

Մեկ ուրիշ հիշատակարան էլ գտնում ենք թ. 229-ում՝ «Որ բարձեր զցաւս հոգւոց եւ մարմնոց հաւատացելոց քոց, Քրիստոս Աստուած, բժշկեա զհոգւոյ

¹³⁴ Կ. Պողարեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, հ. 2, էջ 281:

¹³⁵ Վ. Թորգոմյան, «Հայ բժշկական ձեռագիրք Ս. Ղազարու վանքին», էջ 8:

և զմարմնոյ հիւանդութիւն ծառաի քն Հերմոյ, տեառն Կօռիկօսոյ, ստացողի բժշկարանիս, եւ պահեա զնա իւրովն ամենեւում, անփորձ կրկին կենդանութեամբ կենդանովն եւ անկենդանաւն գերկաքանչիւսն, ըստ քումդ հաճոյից կառավարելով, զի մնալով նշխար յարհնեալ նահապետէն, արհնեա ժառանգ թոռն անփոփոխելի ունելով իւրայօքն, ըստ Աբրահամու, ի փառս քո, ընդ Հաւր եւ սուրբ Հոգւոյն արհնեալդ յափտեան»:

Թ. 395-ին ստացողի հիշատակարանն է՝ «Զստացողն բժշկարանիս զմեծ Սեւաստիօս եւ թագաւորազն եւ բարեհամբաւ զայրն՝ զպարոն Հերոս, տէր Կօռիկօսոյ եւ զիւսն ամենայն, զկենդանիս եւ զհանգուցեալս, յիշեսցիք ողորմութեանն Աստուծոյ արժանանալ, եւ որպէս յիշէք՝ եւ ձեզ շնորհեսցի: Գրեցաւ ի թու. ԶԽԳ (1294) ի թագաւորութեանն Հերմոյ եւ ի հայրապետութեանն Գրիգորի»:

ՏԱՐԸՆԹԵՐՅՈՒՄՆԵՐԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

Համեմատված ձեռագրերում առկա են բազմաթիվ կրկնվող տարընթերցումներ: Դրանց բոլորի տեղադրումը տողատակերում, բնագրի շարադրանքի հետ, չափազանց կծանրաբեռնեւ այն: Այդ պատճառով, նպատակահարմար ենք համարել դրանցից առավել հատկանշականները ընդհանրացված ներկայացնել այս բաժնում:

Հարկ է նշել, որ բովանդակային և շարադրանքի ոճի առումով Ա ձեռագիրն ավելի մոտ է Բ-ին, իսկ Գ-ն՝ Դ-ին, բայց ուղղագրությամբ Ա-ն ավելի հաճախ զուգորդվում է Գ-ի հետ, իսկ Բ-ն՝ Դ-ի: Բացի այդ Դ ձեռագիրն առանձնանում է իր նշանակալի տարբերություններով, որի պատճառով այն վերլուծել ենք առանձին:

Զորս ձեռագրերի ուղղագրական և ֆեռականական առանձնահատկությունները.

Ա և Գ ձեռագրերում ամենևին չի հանդիպում «օ» պարզ ձայնավորը, ամենուր նախընտրված ձևը «աւ» երկբարբառն է, իսկ Բ և Դ ձեռագրերում

կիրառվում է «օ», ըստ որում այնպիսի հետևողականությամբ, որ երբեմն «աւ» երկհնչյունի փոխարեն «օ» է գրվում, եթե անգամ այդ «աւ»-ի ա-ն և լ-ն պատկանում են երկու հաջորդական վանկերի: Բնագրում պահպանել ենք «աւ» գրությունը, որն առկա է հիմք ձեռագրում (ՄՄ 416՝ Ա):

Բառավերջում «ի» ունեցող բառերի թեման ժամանակ «ի»-ի վերածումը «-ւ»-ի համընդհանուր ձևով խախտված է Ա ձեռագրում, որտեղ այդպիսի բառերի սեռական հոլովը հիմնականում ավարտվում է «-ոյ» -ով, և ոչ «-ւոյ»-ով՝ «բարոյ», «հոգոյ», «գինոյ», «շոգոյն», «որդոյ», «Պահլատունոյ» կամ «արաբեցոյ»: Մյուս ձեռագրերում անկանոն գրություն է: Սա հաշվի առնելով, թողել ենք այնպես, ինչպես հիմք-ձեռագրում է:

Բոլոր ձեռագրերում հանդիպում են գաղտնավանկի «ը»-եր, բայց ոչ օրինաչափորեն: Նաև ոչ կանոնավոր կերպով անցյալ դերբայը հանդես է գալիս հնչյունափոխված՝ «-ել» ածանցով կամ փոխարինվում է հարակատար դերբայով՝ «-եալ», «-եաց», «-եան»: Այլ բայական ձևերում նույնպես «-եա» երկհնչյունը պարզեցված է «ե»-ի, որոնք արդեն միջին հայերենի ձևեր են: Հարակատար դերբայներն ավելի հաճախ հանդիպում են Դ ձեռագրում՝ «խառնած», «փշրած», «բորբսած» և այլն: Սրանք ևս բերել ենք միօրինակության՝ հաճախ հանդիպող տարբերակները նշելով սույն բաժնում (տե՛ս ստորև):

Ա-ում շատ հաճախ բառասկզբի ձայնավորին նախորդում է «յ»՝ «յամենայն», «յիւր», «յերեմ», «յայրեցող», «յարտափուստ», «յայս» և այլն, ինչն անհամեմատ ավելի քիչ է հանդիպում Բ ձեռագրում, որտեղ հիմնականում անտեսված կամ հնչյունափոխված են նաև բառամիջի «յ»-երը: Ըստ որում, շարադրանքի սկզբում «անոյշ», «շոյտ», «գոյզ» և նման այլ բառեր դեռևս եզակի հանդիպում են, բայց հետագայում դրանք փոխարինվում են «անուշ», «շուտ», «գոզ» ձևերով: Բառամիջում «ոյ» երկհնչյունի հաճախակի գործածություն է նկատվում Ա, Գ, որոշ չափով էլ՝ Դ ձեռագրերում: Զուգահեռաբար հանդիպում են՝

«շոյտ» – «շուտ», «անուշ» – «անուշ», «գոյզ» – «գոզ», «յոյլ» – «յուլ»,
«այտոյց» – «այտուց» – «այտոց», «արոյն» – «արուն» – «արինն»,
«ալոյր» – «ալուր» – «ալիւր», «առնել» – «այրնել» – «այնել»,
«դոյրահալ» – «դիւրահալ», «հայնց» – «հանց» – «անց»,

«վերայբերութիւն» – «վերաբերութիւն», «տուտայն» – «տուտէն»,
«նոյթ» – «նիւթ» և այլ ձևեր:

Բառավերջի «յ»-ն զանգվածաբար բացակայում է Դ ձեռագրում, մյուս ձեռագրերում՝ անկանոն գրություն է: Բնագրում արտացոլել ենք ավելի հաճախադեպ ձևերը՝ հիմնականում լրացնելով բառավերջի «յ»-երը:

Որոշ բառեր հանդես են գալիս տարբերակներով, որոնք բոլոր ձեռագրերում անկանոն կերպով փոխարինում են իրար՝

«եղաւ» – «եղև», «ֆաշել» – «ֆարշել»,
«հետ» – «յետ», «նուպա» – «նուպա» - «նուպաթ»,
«ուրիշ» – «ուրիշ», «հաղ» – «հեղ» – «հետ»,
«մթխալ» – «մթկալ», «ջիղ» – «ջիլ»,
«դանկ» – «տէնկ» – «դանգ», «մտպովիս» – «մատպովիս»,
«մզավարայ» – «մուզաւարայ» և այլն:

Առկա է նաև «բ»/«պ», «գ»/«կ»/«ֆ», «ջ»/«ն», «դ»/«տ»/«թ» պայթական և կիսապայթական բաղաձայների ուղղագրական տարբերակների անկանոն գործածություն, որոնք բերելով միօրինակության, ներկայացրել ենք՝ հաշվի առնելով հաճախադեպ կիրառվածները, զանց առնելով մյուսները: Տարընթերցվածներում նշել ենք միայն հազվադեպ հանդիպող ձևերը:

«Զերդ» բառի կիրառությունը Ա-ում գրեթե միօրինակ է (հազվադեպ հանդիպում է «որպէս» բառը), մինչդեռ Բ, Գ, Դ ձեռագրերում այն անկանոն կերպով ներկայացված է՝ «որպէս», «զերթ», «զէդ», ինչպես նաև «զերդ» տարբերակներով:

Բավական բազմազանություն է դիտվում նախադասության սկիզբ հանդիսացող «ապա», «և», «իսկ», «թէ», «եթէ» շաղկապների ընտրության մեջ: Ա և Բ ձեռագրերին բնորոշ են «ապա թէ»-ով սկսվող նախադասությունները: Գ-ում դրանք սովորաբար սկսվում են «իսկ»-ով, «իսկ թէ»-ով կամ «և»-ով, իսկ Դ-ում կամ «և» է դրվում, կամ նախադասությունը սկսվում է առանց որևէ շաղկապի: Հազվադեպ պատահում են նաև այլ տարբերակներ: «Թէ» և «եթէ» շաղկապները փոխարինում են իրար: Բնագրում հիմնականում պահպանել ենք հիմք-ձեռագրի ընթերցումը, միայն երբեմն՝ իմաստային

նպատակահարմարությունից ելնելով, «ապա թէ»-ն փոխարինել ենք Գ կամ Դ ձեռագրերից վերցրած տարբերակներով:

Դեղատոմսերի նկարագրության մեջ Ա ձեռագրում հանախ է հանդիպում «զայս զամէնս» բառակապակցությունը: Բ-ում և Գ-ում այն փոխարինվում է «զամէնտ» բառով, իսկ Դ-ում՝ լիովին բացակայում է: Գ ձեռագրում գործում է մեկ այլ օրինաչափություն՝ հավելվում է «ի մի տեղ», «ի պուտուկ մին» կամ «ի միասին» արտահայտությունը: Օրինակ՝ «զամէնտ ի մի տեղ լից և եփէ» (Ա-ում՝ «զայս զամէնս լից և եփէ»): Դեղերի թվարկումն ամեն ձեռագրում ավարտվում է իրեն բնորոշ արտահայտությամբ: Օրինակ, Ա-ում՝ «և այլ յամենայն ինչ, որ նման են սոցայ», Բ-ում՝ «և այլ, զոր ինչ են սոցա», Գ-ում՝ «և այլ ամենայն ինչ, որ նման են այտոց», Դ-ում՝ «և որ նման են այդոց»: Նախադասության իմաստից ելնելով, ընտրել ենք առավել նպատակահարմար տարբերակը՝ մյուսներն ընդհանրացված ձևով նշելով տարբերացվածներում:

«Մեփէ» և «ծփէ» բառերը փոխարինում են իրար, բայց ունեն տարբեր իմաստ: «Մեփել» նշանակում է՝ *լվանալ, թրջել, ջրի մեջ դնել*: «Մեփելիք»՝ *թրջոց*: «Ծփել» նշանակում է՝ *օծել, շփել, քսել*: Դեղատոմսերում բառն ավելի հանախ կիրառվում է առաջին իմաստով, եթե նույնիսկ տրվում է «ծփէ՛» հրահանգը:

Կետադրությունը նշանակել ենք ներկայումս ընդունված կանոններով՝ ըստ իմաստի և ըստ բնագրի մեր ընկալման, հաշվի առնելով նաև ձեռագրերում առկա կետադրությունը: Պարբերությունների բաժանումը ևս իրականացրել ենք իմաստից ելնելով:

Ստորև բերում ենք հնչյունական և բառային տարբերակներ, որոնք հանդիպում են չորս ձեռագրերում: Դրանց մեջ կան նաև սակավադեպ ձևեր, որոնք բնորոշ են ձեռագրերից որևէ մեկին:

**Զորս ձեռագրերում հաճախակի հանդիպող
տարընթերցումների համեմատություն**

Ա,	Բ	Գ	Դ
անդամունսն, անդամունֆ	անդամունսն, անդամսն	անդամսն, անդամունսն	անդամսն, անդամֆ
անոյշ	անուշ	անոյշ/անուշ	անոյշ/անուշ
ալոյր/ալեր/ա- լուր	ալուր	ալոյր	ալոյր
այլվայր/այ- լուայր	այլվի/այլուվայր	այլուայր/վայրուայլ	այլվայր/այլ
այնոր	այնոր	այն	այնր
այդ	այդր	այդր	այդ/այդր
այտոյց	այտուց/այտոց	այտոյց	այտուց
այտուց ընկնի	այտուց ընգնի	այտուց անցանի	ուտենա
այրնել/առնել	առնել/արնել	այրնել/առնել/այ- նել	այնել/արար
արա՛	արա՛	զուգէ՛	շինէ՛
արկա- նէ/արկ/դիր	արկ	արկ/ած	լից/ած/ձգէ/արկ
արոյն/արին	արին/արուն	արոյն/արուն/ա- րին	արոյն/արին
արոյն թողու	արին թողու	արոյն հանէ	արոյն հանէ
արական	արադան	արական	արախայն
ասպահան	ասպահան	ասբահան	ասբահան
արոյն թողու	արին թողու	արոյն հանէ	արոյն հանէ
այրեցած	այրած	այրեցած	այրած
աւծանէ	օծէ	աւծանէ	օծնէ/օծէ
բաղանիս	բաղանիս	բաղանիս	բաղնիֆ/բաղա- նիս
բնատրական / բնական (հագ- վադէպ)	0 /բնական	բնատրական / բնական (երբեմն)	բնական

բնիկ	բնիկ/բնական	բնական	բնական
բուխայր	բուխար	բուխայր	պուխայր
գիշութիւն/գի- նութիւն	գիճութիւն/գի- շութիւն	գիճութիւն/գիշու- թիւն	գիճութիւն/գի- շութիւն
գոյզ/գոզ	գոզ	գոյզ/գոզ	գոզ
գոյնով	գունով	գունով	գոյնն
դանկ	տանկ	դանգ	դանգ/տանկ
դժար	դիժար	դժար	դժար
դրամ մի	դրամ մի	դրամ մին	դրամ-դրամ
դեղնանալ	դեղնիլ	դեղնանալ	դեղնիլ
ելանել	ելանել	ելնել	ելնել
եռացոյ	եռացուր/եփէ	եռացո	եռցո
երևենայ	երևնա	երևենայ	երևի
եղաւ	եղաւ	եղաւ	եղեւ
զերդ/որպէս	որպէս/զերթ/ զէդ	զերդ/որպէս	զէդ/որպէս
զաւրացոյ	զօրացուր	զաւրացոյ	զօրացուր
ըմբել	ըմպել	ըմպել	մբել
ըմբելիս	ըմպելիս	ըմբելիս	խմելիֆս
ընդ մէջն է	ընդ մէջն է	ի մէջ է	ի մէջ է
ընդ իրիկացֆն	երիկածֆն	իրիկացն	իրիկացֆն
ի ներսէ/ցներսէ	ի ներսէ	ընդ ներֆսէ	ընդ ներֆսէ
ի դուրս/ցդրուց	ի դուրս/ցդրուց	ընդ դրուցէ	ընդ դրուցէ
իւր/իւրեանց	իւր/իւրեանց	իւր/իւր / իւ- րեանց/իւրենց	իւր/իւրենց
լուղապ	լուապ	լղապ/լաղապ	լղապ
լուծանի/լոյծէ	լուծի/լուծէ	լուծի/լուծանէ	լուծէ
խցկէ	խցէ	խցէ	խցէ/խնու
խլտ	խլթ	խլտ	խլթ
տուր, որ խմէ / խմելոյ տուր	խմելու տուր	տուր, որ խմէ	խմցո
ծարաւենայ	ծարավենա	ծարաւի	ծարվենա

կեփալ	կիֆալ	կեփալ	կեֆալ
կիսատաֆ	եղկ	եղկ	եղկ
կիսաեղկ	կիսայեղկ	մատնեղկ	մատնեղկ
կուրս	դուռս/դուրս	կուռս/խուռս/դուռս	խուռս/բլթնի
կերակրէ	կերակրի	կերակրէ	ուտէ
հաղ	հեղ	հաղ	հեղ/հետ
հասանէ	հասնի	հասանէ	հասնի
հատնէն հա- նաժ / կտէն սրբաժ	հատնեն հանաժ	ի կտէն հանաժ / կորիգէն հանաժ / ի կտէն սրբաժ	կտվաժ / սրբաժ
հետ	յետ	հետ	հետ
հուկնա	հոկնա	հուկնա	տկնոր/հուկնա
հովացոյ	հովացուր	հովացոյ	հովցու
մեղեր	մեղրի	մեղրով	մեղրի
մինչև	մինչև	իմչուր	իմչուր/իմչվի
մէկայլն	մէկայլն/մեկալ	միմայլն	մեկալ
մթկալ/մթխալ	մթխալ	մթխալ	մթկալ/մթխալ
մտանէ	մտանէ	մտէ	մտէ/մտո
յար	յար	յար/հանապազ	ի կից/հանա- պազ
յամէ	յամէ	յամէ	յէմէ
յաւելի	յաւել	յաւելի	յևելի
յաւելցոյ	յաւելցուր	յաւելցոյ	յևել
յորժամ	յորժամ	յորժամ/երբ	երբ/եր/եփ/ թէ
յերեկունն / յե- րեկոյէն	երեկոյին /իրի- կունն / յիրիկո- րեն	յերիկունն / երե- կունն /յերիկուրեն	իյրիկունն/իրի- կունն /յերիկո- րեն
նստայտեղին	նստոյ տեղին	նստայտեղին	նստոյ տեղին
նուաղի	նուաղի	նուաղկտի	նուաղկտի
շաղաղէ	շաղվէ	շաղաղէ	շաղէ
շլնեցն	շլեցն	շլեցն	շլնեցն
շոյտ	շուտ/շոյտ	շոյտ	շուտ/շոյտ
շոյտով	շուտով	շուտով	շոյտով

ողնաշար	ողոշար	ողնշար	ողնշար
որիշ որիշ	ուրիշ ուրիշ	որիշ որիշ	ֆիշ է կիրառվում
որշափ/ չափն	որշափ /չափն	որշափ/չափն/չափն	որշափ/չափն
ոսբ	ոսպ	ոսպ/աւսպ	ոսբ
շղիպի	շի պատահի	շղիպի	շլինի
շորացոյ	շորցուր	շորացոյ	շորցու
շորացուցանեն	շորացնեն	շորացուցանեն	շորցնեն
պափ	պափ	պահս	պահփ
պատնոնին	պատնաոնին / պատնոնին	պատնաոն / պատնաոնին	պատնաոն / պատնոնին
ջերմերոյն	ջերմերուն	ջերմերոյն	ջերմանց
ռասմ	ռասմ	ռասմ	սահման
սատա	սատա/սաւա	սեղա/սաւա	սօղա
տափսիմատ	պափսիմիտ	տափսիմատ	տափսիմատ
տեսանես	տեսանիս	տեսնես	տեսնիս
ցորեկն	ցերեկն	ցորեկն	ցերեկն
ցուցկուցել	ցցուցել	ցուցուցել	ցուցուցել
ուծուրցնէ	ուծովցնէ	ուծուրցնէ	ուծ տայ
ունդ/հա- տին/հունդ	հունդ/կուտ/հա- տին	ունդ/հունտ/կուտ	ունդ/կուտ
ունի	ունի	ունի/ուննայ	ուննա
փորոտիփ / փորկարասիփ	փորոտիփ / փոր- կարասիփ	փորոտիս / փորո- տիփ	փորոտի / փորո- տիփ
ֆաշէ	ֆաշէ	ֆարշէ (շատ հա- նախ)	ֆաշէ / ֆարշ (եր- բեմն)

**Դեղաբույսերի, դեղերի և պատրաստուկների
անվանումների գրության տարբերակներ**

Ա.	Բ	Գ	Դ
անգուժատ / անգժատ / անկուժատ	անկուժատ / ան- գուժատ	գննուտանս, որ է անգուժատն / անգուժատ	անգժատ / ան- կուժատ

աղարիկոն	աղարիկոն	խարիկոն	խարիկոն
ափիոն	աֆիոն/աբիոն	ափիոն	աֆիոն
ափթիմոն	աֆթիմոն/աֆ-տիմոն	ափթիմոն	աֆթիմոն/աֆթի-մոն
ամլին	ամրան	այմլայն	ամրան
բաբունին /պա-պունին	պապունան	պապունեն	պապունին
բաղակ	բանդակ	շարապ	շարապ
բադիանի հունդ, որ է ոգիան	բադիանի հունդ	լապլապի հունդ, որ է բա-դեդն	բադեդան ջուր
բաղվարդ, որ է հողմավարդ	պատվարդ, որ է հողմավաղ	հողմավարդ	հողմավարդ
բլելին	պալիլան	բիլայն	բլիլան
բադրնբուի տերև	պատրանպոյէի տերև	պատրանբույի տերև, որ է թրնջխոտն	թրնջխոտ
բարունակի մե-ծապտուղ խա-ղող	բարունակի մե-ծապտուղ խա-ղող	տալտյ	տոլոյ
բրսի անդտարու / բրսանդարու	բրսի անդտարա / հովուաց բիր	պարսի անդա-րու, որ է մատի-տեղ	մատիտեղ
բգրկտուն/պգրկ տուն	պգրխաթուն / պգրդատուն / բգրդատուն	պգրկատուն / պգրդատուն	պգրդատու
գառնալեզու	գառնալեզու	գառնալեզու, որ է ջղախոտ / գա-ռին լեզու, որ է ջղախոտ	ջղախոտ
դամոյնաչիր	դամոնաչիր	դամոյն չիր	դամնչիր
դմետ	տմետ	դեմետ	դեմետ

եզան լեզու	եզնալեզու	եզան լեզու, որ թորթն	թորթ
եղրդական	եղրդական	եղրդակի	եղրդակի
զաննայի/զգընն- այի	զաննայի	զննայի/զգնչայի	զննայի
զաւրան	զաֆրան	զափրան	զաֆրան
զուփա	զուպա/զուֆա	զուփա	զուֆա
թաղթ/թաթխ	թախտ/թախթ	թաղթ	թաղթ
թառանկուպին / թառնկպին	թարանկուպին / թառննպին	թառնգրին / թառնգայն / թառնգպին	թառնգին / թառնկին,
թրթկին	թրթկին	աւելուկ	ավելուկ
թմրհնդի	թմրհնդի	թպրհնդի	թպրհնդի
թուրինջ	թուրինն	թուրինջ / թրինջ	թրինջ
թրչոց	թրչոց	թուրջ	թուրջ
լափաս	լովիաս	լափաս	լովիաս
լախլախայ	լախլախայ	լախլախ	լաղլախ
լաբլաբ	լաբլաբ	լապլապ	լապլապ
լուղապ	լուապ	լղապ/լաղապ	լղապ
խլեփ	խլեփ	եղրդոյ տերև, որ է խլեփն /խլեփ (երբեմն)	եղրդո տերև
խիչիփար	խաշեփար/խա- շիփար	խիչիփար	խեշիփար
խարբգիկ, որ է սեխն	սեխ / դարփուգ	խարբգիկ, որ է սեխն/ խարբգիկ (երբեմն)	ձմերուկ
խիարի շամբար	խիարշամպէ / խիարշամպ	խիարշամբար	խիար շամբր
վիտոն, որ է ծի- մել / վիտոն	վիտոն / ծմել	ծիմել	ծիմել/ծմել
ծարիր	ծարիր	ծարր	ծարոյր
ծնէբեկ	ծնեյբեկ	հեկիան	հեկիոն

կադայ/կու- դա/կութայ	կօդա	կուդա	կօդա
կրտմանանա	կօրտամայ	կարտմանա, որ է կոտման ունդ	կոտման ունդ
կումովիայ	դլմոնիա	խոմովիա կաւ	խոմովիա կաւ
կակիա	կակիկայ	կայկիա	խախիա
կոնկոմ	կոնգոմ	կոնգոմ	կոնգոմ
հապ	հապ	հապ/հապպ	հապպ
հալիլա	հալիլէ/հալի- լի/հելիլա	հալիլա	հլէլին
հդուդ	հդուդ	հատաւտ	հօտօտ
հնդպէ/հնդիպէ	հնդիպէ/հնդի- պայ	հնդպէ	հնդպէ
հուպայ/հուպայ	հուպայ	հուպէ / հուպէ, որ է հացհամեմ	հացհամեմ
դափթ, հոռոմն պետարիան ասէ (ի լուս.՝ դալթ)	դափթ / դաֆթ	դափէթ /պետա- րիան, և ինքտ դաֆէթն է/ դա- փիթ/ ադփտկ	ադբտկ
հուարիշ/շուարիշ	հուարիշ	հուարիշ, որ է մանունն	հուարիշ, որ է մանունն
հուլապ	շուլլապ/հուլլապ	հուլլապ/հուլապ	հուլլապ/շուլլապ
մահպէ	մայութեն	միապ	մաութեն
մամուխ	մամուխ	մատոտակ	մատոտակ
մարուխ / մա- րուխ տակ	մարուխ	մատոտակ	մատոտակ
մարգանկուշ	մարգանկուշ	մարտանկուշ	մարտանկուշ
մաստաֆէ / հեր- ծու խեծ	հերծու խեծ / մագտաֆէ	մագտաֆէ	մագտաֆէ / մագտաֆի
մրտենոյ պտուղ	մրտենոյ պտուղ	մրտենոյ պտուղ, որ է հապալասն	հապալաս
մրտի ֆամոֆս	մրտի ֆամոֆս	հալապսի շա- րապ /	հապալասի շա- րապ /

		հապալասի շա- րապ	հապալասի ըմ- բելի
յունապ	յունապ	յուննապ/յունապ	յուննապ
մանխաւայ	մանխուայ	մանախաւա, ինքտ յախսա- րայն լինի	մանախաւա
նինոփար / նի- նոփար / լիլոփար	նոնոփար / նիլի- փար լիլոփար	նինոփար	նոնոփար
նշաստակ	նշայ	նշաստակ	նշայ
նոսխաթ	նոսխատ	նոսխարտ	նոսխարտ
շափ	շաֆ	շաֆ	շաֆ
շահբալոտ, որ է կաստանայ	շահբալութ	կաստանայ, որ է շաղպալութ	շապալութ
շափիմամիթայ	շաֆիմամիսա	շիափիմամիթայ	շիաֆիմամիթա
շիրիխիշտ	շիրիւրշտ	շիրախուշտ	շիրախուշկ
ողումարայ կա- թեցո	ողումարայ կա- թեցո	սղուտ արա	սղուտ արա
պատապկի ջուր	պատապկի ջուր	պատապկի ջուր, որ է բաղեղն	բաղեղ
պանդրջրով եփած, որ է շոատ	պնդրջրով եփած	շոատով եփած	շոատով եփած
պսպային	պասպային	բասբասաց, որ է նաւպոյին կեղեն	պասպասէ, որ է նոպպէի կեղեն
ոզիան/ոզիան/ը ոագիան	ըոզիան/ըոա- գիան	ոագիան/ոի- գիան	ոզիան
ոուպ	ոուպ	ոուպ	շարապ
սանամաֆի	սինէմաֆի / սի- նամաֆի	սենամաֆի / սէ- նամաֆի՝ խոտ է ի մֆֆէօյ	սենամաֆի / սէ- նամաֆի

սապր / սկուորի սապո	սապո / սապո սուկուորի	սապր / սապր սկուորի	սապո / սապո սկուտոի
սնբուլ/սմպուլ/ա նփուլ	սումպուլ /սնֆուլ	սնպուլ/սմբուլ/ս նփուլ	սնֆուլ
սպանախ	սպանախ	սպա- նախ/սպաննախ	սպաննախ
սպիտակադեղ յարհիճէ	իսվիտան / սպի- տակադեղ	սպիտակադեղ	սպիտակ դեղ
սպստան	սպոտան	սպստան	զպստան
ստուխաւորիւս, ստալխաւորիւս	աստալխօտօս	ստալխաւտաւս, ինֆո ի յանտաֆ լինի	ստօխօտօս, ստալխօտօս
սուլիման շաֆար, որ է մատնշաֆար	փենիտ շաֆար	սաղէմենի շա- ֆար, որ է մատն- շաֆարն	սաղէմենի շա- ֆար, որ է մատն- շաֆարն
սֆնկպին/ սֆննպին	սրֆննպին, սրֆննուպին	սֆընչպին	սֆննպի
տանիկ կոէզ	տանիկ կոէզ	տանիկ կոէզ	սամխ
տոտայն	տոտան	տոտան	տոտէն
փառիս աւուշան / փառսի աւուշան	փառիս աւուշան / փարս աւուշան	պառշաւուշան, փառշաւուշան, որ է սկէզարի (սկէզ- մօրվի) մազն	ձարխոտ
փերփերան / փրփրեմ	փրփրեմ / փերփե- րան	անմեռուկ	անմեռուկ
փուփլ	փուփլէ	փուփէլ	ֆուֆէլ
ֆափուր/ֆաւոուր	ֆաֆուր	ֆափուր	ֆաֆուր
ֆլելլմլլ / ֆլիլ մալլ /ֆլիլամալլ	աֆլիլ մելլիֆ	ֆլիլ էլ մէլլէֆ / ֆլիլ մէլլէֆ	ֆլիլ մէլլէֆ
ֆաշմիրու	ֆոզմորու	ֆաշմիրու	ֆաշմիրու
ֆահրբայ	ֆահրիպայ	ֆահրապա	ֆահրապա
ֆթիրայ	ֆիթրայ/ ֆիթրէ	ֆթիրայ, որ է գազի խեժն /ֆթիրա (եր- բեմն)	գազի խեժ

Հիվանդություններ, հիվանդագին երևույթներ, հիվանդածին նյութեր

Ա	Բ	Գ	Դ
ափիմեոինաւ, ամենաւոր	ափիմեոինոս, ամենայն աւոր	ենփիմեոեաւս, ամենաւոր	էնփեմեոիաս, ամենայն աւոր
ափիմիոաւս	ափիմեոս	ափիմեոաւս	աֆիմեոս
անփիլաւս / անփիլայաւս / անփիլիաւս	անփիլոս / անփիլայոս	ենփիլիաւս / ենփիլայաւս / անփիլայաւս	էնֆիլայոս / փիլայոս / անփիլայոս
բրսամ/բրսիմ	բրսիմ/բրսամ	բրսեմ	բրսեմ
դըկ/դակ	դեկ/դկ	դկ	դըկ
եփթեսիսս	եփթեսիստ	եփթիսս	եֆթիսս
գուամ	գուգամ	գուամ/գուգամ	գուգամ
ըկտիկաւն	ըկտիկօն	կտիկաւն	կըտիկօն
իմիտոիտէաւս	իմիտոիտէօս	միտոիտէաւս	միտրէտէօս
լիպիրայ	լիպիրայ	լիկոդիա	լիկոդիա
դալլագմայ	դալլագմայ	դալլագմ	դալլագմ
մաշարայ	մաշարի	մաշերայ	մաշերայ
նզլայ	նուզլա	նզլա	նզլայ
նուպայ / նուպաթ / նոպէ	նոպա / նուպա	նուպա / նոպա	նուպա / նօպա
շաժակլի	շաժակլի	շարժկլթի	ժաժկլթի
սինայխաւս / սինէհիս	սինայխօս / սիննախօս	սինէհիս / սինէխաւս	սինախօս
սիկառաւս	սիկառօս	սիկառաւս	սիկիռօս
սըլ	սլ	սլ/սըլ	սլլ/սըլլ
տետառտէաւս	տետռատէօս	տետառտէաւս	տետառտէօս
տոիտէաւս	տոիտէօս	տոիտաւս	տոիտօս
րբղ	րբղ	ռբղ	րբբրղ

փլեղմանի, փլեղմունի	փլեղմոնի/ փլեղ- մունի	փլեմունի	ֆլեմոնի
կեփալ	կիֆալ	կեփալ	կեֆալ
վերայբերութիւն այրնել	վերաբերութիւն այնել	վերայբերութիւն այրնել	վերայբերութիւն այնել / էլէն այնել

Բոլոր ձեռագրերում հանդիպում են բառերի զրոյթյան մի շարք տարբերակներ, որոնք շարունակ փոխատեղվում են.

«թրիակ» – «թիրեաֆ», «թտպիր» – «թպտիր»,
«աւգտակար է» – «օգտէ», «եղաւ» – «եղեւ»,
«աւծանէ» – «օծէ», «աւգնութեամբ» – «աւգնականութեամբ»,
«բաղանեաց» – «բաղանեց», «բթթան» – «բաթթան»,
«սմում» – «սամում», «սակաւ մի» – «սակամ»,
«շլինի» – «շիլինի», «շիսցկի» – «շիխցկի»,
«շյամէ» – «շիյամէ», «շվատուծի» – «շիվատուծի»,
«զըմբաղեցո» – «զբաղեցո», «իւրին» – «իւրվին»,
«պառիկել» – «պառկել», «տապակած» – «տապկած»,
«խորանայ» – «խորնա», «խաղաղացնէ» – «խաղացնէ»,
«գտանուի» – «գտուի», «պուտկէն – պուտուկէն»,
«ջերմերոյն» – «ջերմերուն», «խմելոյ» – «խմելու»,
«ցրտոյն» – «ցրտուն», «մարմնոյն» – «մարմնին»,
«ֆալել» – «ֆայլել», «դամոյն» – «դամոն»,
«հանկիստ» – «հանգիստ», «հնդին» – «հնտին»,
«հանկշի» – «հանգշի», «հինկ» – «հինգ»,
«կանկնել» – «կանգնել», «պինտ» – «պինդ», «յանդֆ» – «յանթֆ»,
«ցրտոյն» – «ցրտուն»,
«գիջութիւն» – «գիճութիւն», «խլտ» – «խլթ»,
«սաւտա» – «սաւտա» և այլն:

Տարբերվող գրություն ունեն նաև հիշատակված հեղինակների անունները

«Ապուներին» – «Ապունէրին» – «Ապունարեն» – «Ապունարէն» – «Աբուջրեն»,

«Դիաւթէն» – «Դիւվնէն» – «Դեվնանիս»,

«Մասուայի որդին» – «Մասավա» – «Մուսավա» – «Մասուայի որդի»
«Մատտայի» – «Մատայի»,

«Մահմատի Զաֆարիայն» – «Մուհամատ» – «Մահամատ Զաֆարիայ որդին»
«Մահամատ Իպին» – «Մահամատ Զաֆարիային որդին» – «Մահամատ Զաֆարիայի որդին» – «Մահմատ որդին Զաֆարիայի»,

«Մասրնուայ» – «Մասրնուէ» – «Մասրունայ»,

«Ահրիժենիաս» – «Ահրիժենիոս»,

«Փաւլաս» – «Պաւլոս»,

«Թէպթ Կուտայ» – «Սապիթ Կուտա» – «Թէպիթ Կուտայ» – «Թէպտ Կուտայ»,

«Էհաննայ» – «Եհաննայ Սրափիոնիացի» – «Էհաննայ Սրափիոնացի»
– «Եհաննայ Սրապիոնի» – «Յոհան» – (Գ Դ) «Եհաննայ»,

«Հունայնն» – «Հուննայն»,

«Եհիմաս Վարայ» – «Հիմասվարայ»:

Վնտկ. 1281 (Դ) ձեռագրի առանձնահատկությունները

Այս ձեռագիրը կիլիկյան խմբագրական դպրոցի հրաշալի մի նմուշ է։ Այն բավական տարբերվում է մյուս երեք օրինակներից։ Վնտկիկյան ձեռագրում նկատելի են գրչի կամ խմբագրի ջանքերը՝ հնարավորինս հակիրճ դարձնելու երկը, բայց ոչ թե բովանդակության, այլ գրելաոճի հաշվին։ Սղված են գրեթե բոլոր կրկնվող, ավելորդ բառերն ու նախադասության այն հատվածները, որոնք պարտադիր չեն բովանդակությունը փոխանցելու համար, և դրանց բացակայությունը չի աղճատում նախադասության իմաստը։

Օրինակ, դուրս են թողնված երկուս բավական հաճախ հանդիպող «այլ», «ապա», «լինի», «ա՛ն», «տուր», «իւր», «ազգ» («տեսակ» իմաստով)

և այլ բառեր, և հատկապես, դրանց կրկնությունները նախադասության մեջ: «Ապա թէ» կրկնվող կառուցվածքը կամ փոխարինված է «և»-ով կամ «թէ»-ով, կամ ընդհանրապես բացակայում է:

«Իսկ բժշկին պարտ է ֆննել աղէկն», «և թող իմանա բժիշկն», «ապա թէ տեսանէ բժիշկն», «ապա թէ գիտենա բժիշկն», «պատեն է, որ գիտենա բժիշկն», «պատեն է, որ պէտ այրնես, որչափ կարողութիւն ունիս», «ապա չէ պատեն», «զայս ամէնս» և նմանատիպ այլ արտահայտություններ հիմնականում զանց են առնված:

Կան նաև արտահայտություններ, որոնք փոխարինված են կարճ համարժեքներով.

«Եւ այլ զոր ինչ նման է սոցա» — «և որ այտոց նման է», կամ «և այլքն», կամ «և նմանք սոցա», կամ «որ նման է սոցին» կամ «և որ յայտ նման են»:

«Գիտենայ հիւանդութիւն, որ սուր լինի, և զայն, որ յերկարաւեայն» — *«գիտենա զսուր և զերկար հիվանդութիւն»:*

«Պատեն է, որ ի բաղանիս մտէ» — *«մտո ի բաղնիք»:*

«Վասն այտ պատճառանացտ» — *«վասն այտոց»:*

«Վասն այն պատճառանացն, որ բժշկապէտմն...» — *«վասն այն, որ բժիշկք»:*

«Պատեն չէ, որ ի վերայ գլխոյն կաթն տաս կթել» — «ի վերայ գլխոյն մի՛ տար կթել»:

«Այլ պատեն է, որ գիտենաս» — *«գիտացիր, որ»:*

«Ի բանի պահէ», «ի բան տար» — *«տուր», «խմցո», «օծէ»* (համապատասխան գործողությունը):

«Տուր, որ իմէ» — *«խմցո»:*

«Տուր այս նշանաւս» — *«տուր այսպէս»:*

«Իւր ստածումն այս է» — *«ստածումն»:*

«Զերդ ի ակուրաց մարմինն» — *«զէդ ի ալևորաց»:*

«Ի մարմնոյ անդամունսն» — *«ի անդամունսն»:*

«Տուր այս դեղս» — *«զայս արա»:*

«Լինի»-ն երբեմն փոխարինվում է «է»-ով, իսկ «կան»-ը՝ «են»-ով:

Երբեմն էլ ձեռագրի գրիչը ոչ թե համառոտել է շարադրանքը, այլ նույն միտքն արտահայտել է հարասությամբ.

«Զթողու, որ մարմինն յիստկի և հանգչի» — «շթողու մարմնին յիստկել և հանգչել»:

«Պարտ է, որ գիտենայ բժիշկն և պահէ զայտ պատուիրանքս» — «պարտ է բժշկին պահել զայդ պատվիրանքդ»:

Մյուս ձեռագրերում շատ հաճախ հանդիպող՝ «աւգտակար է աւգնականութեամբ Աստուծոյ», «աւգնէ, եթե Աստուած կամենա» և նմանատիպ մյուս արտահայտությունները հիմնականում բացակայում են, իսկ եթե հազվադեպ մեջբերվում են, ապա շատ կարճ տարբերակով՝ «Օգնէ Աստուծով»:

Հաճախ, հատկապես վերջին գլխում, օգտագործվում է «նա» բառը՝ «այդ դեպքում», «ուրեմն», «ապա» իմաստներով: Օրինակ.

«Երբ հիվանդութիւնն ի կատարելո ժամանակն հասնի, *նա* բժիշկն զկերակուր պարկեշտ այնէ»:

«Ժամանակն, զոր անցաւ, *նա* սակաւ լինի»:

«Երբ ի հիվանդին մարմինն հանգիստ յեղնա, *նա* ջերմն ի շորորոդ ժամանակն հասավ»:

Դ ձեռագրում նաև երկար բառերն են փոխարինվում նույնիմաստ կարճ բառերով.

«Զաւրութիւն» – «ուժ»,

«Նիհարանայ» – «աւղնա»,

«Տկարանայ» – «վատուժէ»,

«Վերայբերութիւն այրնել» – «էլէճ այնել»:

«էլէճ այնել», «աւղնալ», ինչպես նաև «տկճոր» (հուկնա) բառերը հանդիպում են միայն այս ձեռագրում: Արաբերենից փոխառյալ «ոասմ»-ի փոխարեն («հուկնայ արա, զերդ իւր ոասմն է») օգտագործում է հայերեն «սահման» բառը («*և դիր որպէս տկճորի սահմանն է*»): «Ռուպ»-ի փոխարեն կիրառվում է «շարապ» բառը: Գ և Դ ձեռագրերում «շարապ» է անվանվում նաև «բաղակ»-ը (Բ – ում՝ «բանդակ»), երբեմն էլ՝ «ֆամուֆս»-ը:

«Տանիկ կոէզ»-ը Դ-ում փոխարինված է «սամբս»-ով, «հալիլա» –ն՝ «հլէ-լիճ»-ով, իսկ «խարբզիկ»-ը, որ Ա և Գ ձեռագրերում բացատրվում է՝ «որ է

սեխ», Դ-ում ներկայացված է «ձմերուկ»-ով: «Քթիրա»-ի վերաբերյալ Գ-ում նշվում է «Քթիրայ, որ գազի խեծն է», իսկ Դ-ում՝ պարզապես՝ «գազի խեծ»: Նույն ձևով, «հուպա»-ն, որ Գ ձեռագիրը մեկնում է՝ «նր է հացհամեմ», Դ-ում տրված է միայն «հացհամեմ» տարբերակով: «Բրսի անդտարու»-ի մասին Գ-ն հայտնում է՝ «նր է մատիտեղ», իսկ Դ-ն նշում է՝ «մատիտեղ»: «Խլեփ»-ի պարագայում Գ-ում կարդում ենք՝ «եղրդի տերև, որ է խլեփը», իսկ Դ-ում՝ ուղղակի «եղրդի տերև»:

Երբեմն և՛ Գ, և՛ Դ ձեռագրերը տալիս են Ա-ում բերված անվանման որևէ այլ համարժեք: Օրինակ՝ «փերփերան»-ի դիմաց՝ «անմեռուկ», «մամուխ»-ի և «մարուխ»-ի դիմաց՝ «մատուտակ», «թրթկին»-ի դիմաց՝ «աւելուկ»: «Բադվարդ»-ը, որը Ա և Բ ձեռագրերում բացատրվում է՝ «նր է հողմավարդ», Գ-ում և Դ-ում ներկայացված է միայն «հողմավարդ» տարբերակով:

Մեկնաբանությունները բավական հաճախակի են հատկապես Գ ձեռագրում: Օրինակ, «փառիս աուշան» կոչվող բույսը Գ-ում տրվում է՝ «փառշաուշան, որ է սկեզաւրի (սկեզմօրվի) մագն», իսկ Դ-ում այն նշվում է մեկ բառով՝ «ձարխոտ»: «Գառնալեզու»-ն Գ-ն մեկնում է՝ «նր է ջղախոտ», Դ-ում նշվում է միայն՝ «ջղախոտ»: Կամ «կարտմանա, որ է կոտման հունդ»-ի փոխարեն Դ-ում «կոտման հունդ» է: Կարևոր է մտի կամ «մտեմոյ պտղի» բացատրությունը՝ «նր է հապալասն», իսկ Դ-ում պարզապես «հապալաս» է: Թեպետ մտեմոու առնչությամբ բառարաններում որոշակի շփոթ կա (տե՛ս ձևթ. 30):

Դ-ում հատուկ շարժ են կրկնակի բաղաձայներով բառերը՝ «նուլլապ», «սլլ»/ «սըլլ», «յուննապ», «ուննա», «սպաննախ», «հապպ»:

Որոշակի օրինաչափություն է նկատվում «յամել», «յամեցնել» և «յաւելուլ», «յաւելնալ», «յաւելցնել» բայերի պարագայում.

«յամէլ» – «յէմէլ»

«յաւել» – «յււելլ»

«յամէլլ» – «յէմէլլ»

«յաւելցոյ» – «յււելցոյ»

«յամեցներ» – «յէմեցներ»

«յաւելնայ» – «յււելնայ»

Դ ձեռագրի համար բնութագրական է նաև կարճ բայաձևերի և սղված տառերի առատությունը.

«հանգչի», «հանդարտի», «խաղաղի» – «հահհղի»

«դադարի» – «դադրի»

«իջանէլ» – «իջնուլ»

«ելանել» – «ելնել»	«հովանալ» – «հովնա»
«հասանի» – «հասնի»	«ցամաքի» – «ցամքի»
«գտանի» – «գտնի», «գտուի»	«գտանես» – «գտնուս»
«գիտենալ» – «գիտել»	«հատանի» – «հատնի»
«մեռանի» – «մեռնի»	«երևենայ» – «երևա» / «երևի»
«բազմանա» – «շատնա»	«եռացոյ» – «եռցո»
«աւծանէ» – «օծէ»	«լուծանէ» – «լուծի»
«շաղաղէ» – «շաղէ»	«մտանէ» – «մտէ»
«կերակրի» – «ուտէ»	«ողջացնէ» – «ողջցնէ»

Այլ դեպքերում նույնպես գերադասվում են կարճ բառերը.

«գիջային» – «գէճ»	«սակալ» – «քիչ»
«հովային» – «հով»	«իւր» / «իւրեանց» – «իր» / «իրենց»
«չորային» – «չոր»	«զկնի» – «հետ»
«անուանի» – «կոչի»	թարանկուպին» – «թառընգին»
«բորբոսային» – «բորբոսած»	
«պատնոնի» – «պատճառն»	
«անդամունսն» – «անդամսն»	
«տապակած» – «տապկած»	
«խորոված» – «խորված»	

Մեկ բառով են արտահայտվում որոշ բառակապակցություններ.

«յերկար մնայ» – «յերկրէ» / Բ – «յերկարեն» / «ի փուն լինելոյ» – «ի քնոյ»	
«յերկար փաշէ» – «երկրի»	«երկար փաշելոյն» – «երկարելոյն»
«կարճ լինի» – «կարճի»	«առանց կեղևելոյ» – «անկեղևել»
«կարճ առնեն» – «կարճցնեն»	«վարդի ջուր» – «վարդէջուր»
«ի պատեհի լինի» – «պատեհցնէ»	«հատու ձագ» – «հաւձագ»
«ծանդր լինի» – «ծանդրնա»	«կափաւու ձագ» – «կաքաւձագ»
«երևան գայ» – «երևի»	«դամոյնի ջուր» – «դամոնջուր»
«խոց առնէ» – «խոցցնէ»	«դամոյնի չիր» – «դամնչիր»
«երբ արեգակն ծագի» – «յարևացայթն»	«կրին փարն» – «կրաքարն»

«աւգն լինի» – «օգնէ»

«աւգնական լինի» – «օգնէ»

«ի հատնէն հանած» / «ի կտէն հանած» / «կորիզէն հանած» – «սրբած» / «կտուած»

«այտուց ընկնի» – «ուռենա»:

Կան նաև այսպիսի տարբերակներ.

«թոֆացաւորին» – «թոքցաւ»,

«գլխացաւորին» – «գլխոյ ցաւ»,

«նեղհոգութիւն» – «նեղհոգութ»:

Այս բոլոր տարբերակները հանդիպում են նաև մյուս ձեռագրերում, բայց նկատելիորեն ավելի սակավադեպ, և բնորոշ ոճ չեն ստեղծում:

Դ ձեռագրի համար բնութագրական է նաև «ֆ» և «վ» (երբ «ւ» կամ «ու» է ակնկալվում) բաղաձայների, ինչպես նաև «օ» ձայնավորի ակտիվ կիրառությունը: Սա նկատելի է նաև Բ ձեռագրում:

կեֆալ, ֆաֆուր, զուֆա, նօնօֆար, աֆիոն, ֆուֆել,

ավելուկ, հիվանդութիւն, հավձագ, կաֆձագ, ինչվի, մուզվարա,

կօղա, նօւր, հօտօտ, խօխն, առավօտուցն, սօտա: